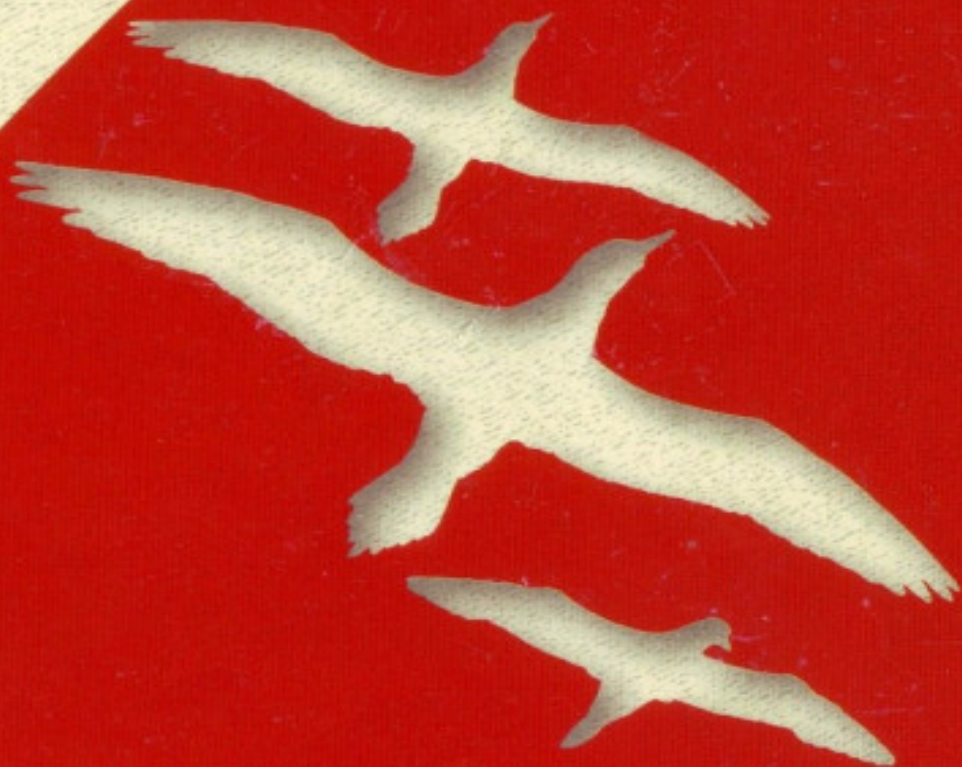


ВЛАДИМИР
СВИНТИЛА

КЛАДЕНЕЦЪТ НА
МЪЛЧАНИЕТО



ВЛАДИМИР СВИНТИЛА
КЛАДЕНЕЦЪТ НА
МЪЛЧАНИЕТО

chitanka.info

Напускайки концлагера „Богданов дол“ преди около четиридесет години, обещах на приятелите си, че ще напиша книга за нашите преживявания. Четири десетилетия отлагах. Сега, на зряла възраст, се връщам към ония преживелици на младостта...

Има такъв един кладенец на мълчанието, един бунар. В другите кладенци каквото извикаш, думите ти се връщат. А в този кладенец, в този бунар на мълчанието, каквото да извикаш, думите ти остават. И се трупат думите в този бунар. Но ще дойде ден по воля на Господа, по вашему, на Аллаха, по нашему, когато кладенецът ще върне изречените над него думи. И тогава ще проговорят вековете. Защото по волята на Господа Бога, по вашему, на Аллаха, по нашему, истината не може да остане скрита от хората.

Акиф ефенди

май 1944 г.

*На моите приятели
Добри Станчовски, Латин, Доктора.
На Ицето.*

*На светлата памет на моите родители:
баща ми Георги Николов Свинтила, убит от
монархистите
и майка ми Севастия Николова, убита от
комунистите.*

*... И което чуете на ухо,
разгласявайте от покривите.
(Евангел
ие от Матей,
10:27)*

*Има такъв един кладенец на мълчанието,
един бунар. В другите кладенци каквото извикаш,
думите ти се връщат. А в този кладенец, в този
бунар на мълчанието, каквото да извикаш,
думите ти остават. И се трупат думите в този
бунар. Но ще дойде ден по воля на Господа, по
вашему, на Аллаха, по нашему, когато
кладенецът ще върне изречените над него думи.
И тогава ще проговорят вековете. Защото по
волята на Господа Бога, по вашему, на Аллаха, по
нашему, истината не може да остане скрита от
човеците.*

*Думи на моя
приятел Акиф Ефенди, с.*

Менгишево, Преславско,
май 1944 г.

1

Напускайки концлагера „Богданов дол“ преди около четиридесет години, обещах на приятелите си, че ще напиша книга за нашите преживявания. Четири десетилетия отлагах. Сега, на зряла възраст, се връщам към ония преживелици на младостта, в душата ми нахлуват видения от ония дни. И виждам себе си заедно с Жорж Мицков и Трифон Силяновски, седнали на една пейка пред сградата, която ни служеше за спално помещение. Говорим за Андре Жид. Ние сме така преуморени, че по време на беседата някой заспива. Но другите двама продължават разговора. И се случва, че заспива още един. Будният се оглежда. Той мече се готви да стане и да се отпрати към спалното помещение, когато заспалият се пробужда. И веднага подхваща своята тема там, където я е оставил. Така беседата отново припламва. Там, на дъното на Кладенеца на мълчанието, нашият интелектуален живот не секваше. Под ударите на камшика ние не отстъпвахме от нашата културна програма, не се отказвахме от същността си. Бяхме докарани в концлагера, за да я отречем.

Що за институция е концентрационният лагер?

Концлагерите имат много малко общо със затворите. И по време на най-тъпия сталинизъм затворите запазваха общите си характеристики — места за принудително пребиваване, при крайно ограничение на всички свободи.

Но какъвто и да бе затворническият режим, на нас в концлагерите той ни се струваше ако не рай, то поне санаториум — място за отдих.

Концлагерите не са затвори. Охраната в концлагерите — нашата инквизиция — не е обвързана от никакви законни правила, дори от такива, които тя сама си е създала. Ние виждахме как хора от охраната убиват наши другари почти без повод, виждахме как техните лица са непрекъснато озъбени в гримасата на омразата и непрестанно слушахме техните заплахи със смърт или мъчения.

Затворникът поне знае на колко е осъден. Ако той е дълготърпелив и не предизвиква охраната, ако работи до пълно изтощение, ако здравето не му изневери, той може да очаква някой ден да се измъкне от затвора и да живее в името на този ден, който за него е една светлина.

В концлагера никой не знае за колко време е „въдворен“. Освобождението идва като по чудо, най-неочаквано. Никакъв вид „добро държане“ не играе роля за намаляване на присъдата. Лагеристите са предоставени на чистата случайност и изглежда нашите инквизитори най-много се забавляваха с това, че наказанията ни в никакъв случай не отговарят на „провиненията“. В нарушаването на старото правило, че наказанията трябва да отговарят на престъпленията, инквизиторите ни намираха особено удоволствие.

Концлагерът е една дебела книга, в която са записани не само нашите страдания, а и особеностите на инквизитора: той е властта. В очите на нашите инквизитори лумпени концлагерът е символ на Възмездието, което носи Властта.

В онзи момент — и това е много важно да се помни — все още не е станало разделянето между „власт“ и „народ“. Властта все още е „победилният пролетариат“, една метафора, която ни струваше прескъпо. Властта носи „историческо възмездие“ за всички претърпени от „народа“ обиди. Тези обиди „на народа“ сме нанесли ние, десетки хиляди интелегенти, малко селяни и малко работници, пръснати по концлагерите в страната. Не бившите фабриканти, банкери и пр., а юристите, инженерите, архитектите, воините.

Тия лумпени вече са чували за френската революция, за Жирондата и за Робеспьер. И те ни отъждествяват със сили от историята, за които са ги учили, че са реакционни: с Вандеята и Жирондата, с онези, които са смазали (очевидно заслужено!) Парижката комуна. Ние носим отговорност и за неуспеха на Баварската съветска революция. Върху нас се струпват всички исторически вини.

Така че нашите лумпени си имат и „идеология“.

Специалните психотехники, с които тази среда си служи, са повече от прости. Създава се в съзнанието на умствените парии една глобална представа за „процеса“. От едната страна са „здравите революционни сили“ (но не и интелигенцията, не и интелектът!), от

другата е „реакцията“, плашило почти като бостанските. Реакцията се противопоставя на великия революционен ход.

Това въздигнато от глупавата пропаганда плашило се „заклеймява“. Създават се цели ритуали на неговото „опозоряване“. Разбира се, всичко е „символично“, защото в открит конфликт с имотните класи (капиталистите) тия противници не смеят да влязат (онези също разполагат с армии и власт, с атомно оръжие и пр.). И понеже пред истинските си противници те постоянно подвиват опашка, изкарват си го на нас. На лицата ни, тъй да се каже, те са надянали маските от Ада на капитализма и реакцията. Ние изобразяваме Тиер, Вилхелм II, Хитлер, личности, които в различни времена са им създавали затруднения или неприятности. И върху нас те упражняват своето „възмездие“.

Така концлагерът е мистериален театър. Жертвата е с маската на Торквемада, измъкната от някакъв сталинистки театрален гардероб. Палачът е с маската на „Въстаналия роб“, който сега за първи път е победил и се „разплаща“.

Разбира се, и едното, и другото е неистинско. Жертвата е филологът литератор. Вината му се състои в това, че е учил в Париж. Палачът е дивият овчар, който никога не е живял бедно (примитивно — да, но не бедно!), който никога за нищо не е пострадал, чиито страдания и страхове са еднакво въображаеми, измислени, плод на една колективна истерия.

Действията на палача са всуе. В този театър той не може да въздейства на врага си, който е далеч, който е силен и от когото той ще става всеки ден все по-зависим. Така че неговият мистериален театър далеч не осъществява магическите си предназначения. Та страдащият страда само да се успокои истерията на тия отвратителни типове, които използват от нищото на живота към „светлите хоризонти“ на своите полицейско-бюрократични кариери (за нещастие на другите, но както се оказва, и за свое!).

Това е било забелязано вече веднъж от Антоан дьо Сент Екзюпери. Истинските анархисти, разказва той, са чували за Шнайдер Кръзо и за големите капиталисти. И като се оглеждат около себе си, за да видят кой му прилича, откриват, че това е селският аптекар, който печели добре и има десет декара лозе. И тогава те го изкарват през нощта и го разстрелват край селото. Това е тяхната „класова борба“.

Тази история и тази истерия се повтарят сега тук с нас. Ние по неволя играем ролята на „буржоазия“, и то на „европейска буржоазия“. В момента класовата борба е „засилена“, защото лумпените са пипнали полицейската власт и техните „страсти“ са се развихрили.

Във всичко това има нещо чудовищно незряло, детско, нещо неразвито и както при бавноразвиващите се деца — неспособност да се прави разлика между „представите“ и реалността. Човек би казал, че това са игри на подрастващи, ако не бяха толкова страшни и толкова жестоки.

Разбира се, в България са се съхранили някои капиталисти, но тях никой не закача. Единствен Тевекелиев бе докаран, но седя три дни и го пуснаха. Към капиталистите тия политически мошеници изпитват преклонението, което слугата изпитва пред господаря. Случва се господарят да фалира, да се провали. Слугата никога не го презира за това. Господарят го изпълва със своеобразен трепет. Беше смешно да се гледа как бившите лакеи се въртяха около Тевекелиев, и да го пипнат за скъсания шинел беше щастие. Такава е сталинистката пасмина — слуги!

Ние повече подхождаме за репресия. Този или онзи говори три езика, има голяма библиотека, притежава висока култура. Когато те се изправят пред него със своята сталинистка брошура за четирите корена, или как беше там, по неговото лице минава бързо неволна усмивка. Това е присъдата му. Всеки, който е осведомен и вижда наивностите на тяхната „пропаганда“, е враг — такъв човек е осъден в името на „мировата“. Такъв човек е най-зъл агент на буржоазията.

Те са предизвикани не по-малко от интелигентския бит. Когато оставаш по бельо, за да те пребият, те са взривени от това, че бельото ти е чисто. Възмущават ги дребни подробности в нашия тоалет.

Кезока, собственик на содено-лимонадена работилница и ще рече „капиталист“, разказва патилата си. Събувал си обувките за традиционния бой по петите. Лумпените видели, че той носи жартиери. Тогава под коляното се носеха жартиери, за да опъват памучния чорап (други чорапи освен памучни нямаше). Това ги вбесило, те натъпкали в устата му чорапите и жартиерите, от което Кезока едва не се задушил.

Тази сталинистка омраза срещу културата на бита, както и въобще срещу културата, има главно отечествени източници —

безумната селска простотия. Но тук играят роля и някои прекалени демократи от Франция и Англия. При посещение в нашите страни те насъскват тия лумпени против нас. Като не могат да се разправят с интелектуалните сили в своите страни, те изпитват задоволство да ги видят задушени на Изток.

Френските и английските радикали мразят нашата интелигенция. Тя даде запасните офицери, които изнесоха войната и причиниха големи неприятности на техните армии. Известно е, че след Първата световна война от Париж искат да им се предаде ген. Борис Вазов като „военен престъпник“. За тях нашите интелектуални среди са прогерманска прослойка, макар че по-скоро вярно е обратното — основното влияние е френско. Освен това за тия политически дилетанти ние сме „идеолозите“ на централните сили, на Оста, на съюза с националсоциализма. Това е също така мистериален театър. В концлагера едва ли има двама-трима от така наречените германофили. Хората с немска ориентация и възпитание бяха изключително от технико-инженерните и медико-биологичните среди. Тия хора, обезпечени, сигурни в своите професии, не се бяха занимавали никога практически с политика. Пък и да бяха се занимавали, те бяха нужни до болка на изгладнялата и полуразрушена страна. Така че не те се озоваха зад телените мрежи на лагера.

В лагера често и продължително се говори на френски език. И аз самият тук почти не употребявам българския. Тук са литератори, социолози, публицисти, писатели, всички, които не са практически необходими, които лесно могат да бъдат заменени със свои. Тук ние сме „на дъното“. Нашите места в живота се заемат от разни пасмантеристи, ръкавичари, галантеристи, българския „демимонд“. Тия хора ходеха на театър. Докато си мериш ръкавиците, ръкавичарят пише театрални рецензии. Той е „народен интелigent“. И това също е един мистериален театър. Ето защо ние сме осъдени. За дълбока и плитка оран не можем да кажем нищо. Никой от нас не е годен за фелдшер. Каквито издевателства да се извършват спрямо нас, световната преса мълчи. Английските и френските радикали доволстват. Най-сетне в този барутен погреб, при тия японци на Балканите, става нещо полезно: местната интелигенция, националният интелект се унищожават. Тържествуващата простащина ще отведе балканските държавици на дъното на океана. Общественият лъжи са

въздигнати до митове на Изток и на Запад. За нас няма никакво оправдание. Ние сме виновни, виновни, виновни. Върху ни се съсредоточава омраза, идеща „от глъбините на историята“. Аристокрацията, буржоазията, черквата, абсолютизмът, йезуитизмът, обскурантизмът — всичко това трябва да бъде оплюто в наше лице.

Естествено, аз никога не съм спорил с Лутер, не съм носил дърва за кладата на Джордано Бруно, нямам никакъв дял за Освиенцим. Но на нямата и безгръбначна маса е внушено, че това са мои увъртания. Полицията има щедрата помощ на най-широките слоеве. В отечественофронтските квартални организации се съставят списъци на тези от квартала, които трябва да бъдат изселени или „въдворени“ в концлагери. Тия списъци се съставят съвсем демократично — всеки член на организацията може да направи своето предложение. В ход е хлевоустата клевета. Ръководителите разчитат на тази клевета на лумпени.

В ход бе лумпенската омраза против фаустианството.

Лумпените бяха доловили от пресата някои имена. Името на нещастния Фридрих Ницше, когото радикали, либерали, демократи, социалисти „дамгосваха“. Всеки втори интелегент се оказа „ницшеанец“.

За нашето преследване имаше и други исторически причини. Властта срещаше трудности от социо-психологическо естество. Масата отказваше да бъде на пост — блазнаха я кръчмите, шерденчетата, червеното вино. За да бъде тя „мобилизирана“, врагът трябваше да бъде (за традиционните селски представи) разновидност на Сатанаила, но и да носи нещо модерно в себе си (Ницше!). Както е в руската „православна“ традиция, врагът трябваше да бъде Противоречащият (Оспорващият) Бога, сега пък оспорващият Историята. Всяка опозиция се отъждествяваше с пъклените дела на Сатанаил Завистника.

Ние не знаехме, че българският народ носи толкова много средновековни предразсъдъци, толкова много манихейство, гностика.

Напразно бяхме чели у Йордан Захариев наблюденията върху първобитния човек в Кюстендилско Краище. Нашите представи за българския народ бяха по-съвременни от участието му в най-новата ни история.

Сталинистите будеха най-древни пластове в народната душевност. Те търсеха човека от неолита, съхранил се в живота ни, и градяха властта си на него. За него те създават Врага. А веднъж създаден, митът за врага налагаше концлагерите като необходимост.

Срещу нашето унищожение сталинистите предлагаха на лумпените перспективите на рая. Обещаваха им, че хлябът ще се раздава безплатно в луксозна опаковка (и това най-сериозно!). И не обясняваха защо в „луксозна“? Лукс съществува само където има и мизерия.

Този луксозен безплатен хляб на лумпена искаха да отнемат Противоречащите, интелигенцията. Така масите се мобилизираха и се будеше „народната ярост“.

2

По времето на моето пребиваване в „Богданов дол“, а и по-късно, понятието сталинизъм все още не съществуваше. Европейската преса говореше за тоталитаризъм, обединявайки в едно националсоциализма и болшевиизма. Основно разграничение между Хитлер, Мусолини и Сталин не се правеше. И никакво разграничение не се правеше вътре в руската комунистическа партия, въпреки писанията на Троцки.

Обстоятелството, че понятието „сталинизъм“ отсъстваше, е много важно. Оттук произтичаше постоянната обърканост сред преследваните и жертвите, на които им бе трудно да определят какви са.

За първи път термина „сталинизъм“ срещнах в една от брошурите на Троцки, „Предадената революция“ или „Обезобразената революция“ — не помня точно. Тези брошури бяха проникнали у нас по време на „чистките“ през 1937 г.

През 1939 г. вече бях научил френски език с една учителка, във всеки случай достатъчно, за да изчета тези брошури. Тогава имах причина да се питам какво става около мен. Бях възпитан като пламенен биолог, с микроскоп, голям хербарий и ценна сбирка от минерали и скални породи. В четенето на преводни руски книги по биология се срещнах с теорията на Опарин за зараждането на живота. Тази теория ме отврати с елементарността си. Разбира се, не знаех, че това е настъплението на сталинизма в биологическите науки, което доведе до мошениците Лепешинская и Лисенко.

Моята отврата настъпи с първото скарване с партийните среди. За да не задълбочавам конфликта, аз изоставих любимите естествени науки. Но в мен остана един въпрос. Така почнах да чета различни политически автори и попаднах на Троцки. Трябва да кажа, че неговият анализ не водеше до разкриване на явлението. Самият той бе много ангажиран с практиката на насилията и масовите убийства, което му пречеше да се разграничи от сталинизма.

Втори път срещнах термина „сталинизъм“ в италиански вестник. Беше по повод на Сталиновия кич. В Москва се проектираше Дом на съветите, който трябваше да се помести целият в една фигура на Ленин, висока четиристотин метра. Във възторг от този проект бяха десните вестници, особено „Зора“. Левичарските среди в провинцията бяха като полудели. Аз рисувах и имах вече усет за красивото, този кич ме вледени. И това бе второто ми спречкване с партийните среди. Опитвайки се да си изясня нещата, аз се отдавах на интензивни занимания. И понеже по-голямата част от интересуващата ме литература беше на западни езици, научих за кратко време италиански, испански и немски. Четох в превод на немски Кикърбокър, един от първите съветолози. Четох Шалон Аш, изобличител на болшеvizма. И много руска емигрантска литература.

В нея се разказваха разнообразни ужаси. Но никъде, у никой автор не намерих обяснение на процесите, какви са били условията, какво е довело до взрива, как са реагирали различните социални слоеве. Това не можеше да се научи нито от романите, нито от историографите. Картината на политическите борби оставаше примитивна — кой с кого се е сговорил и какво са направили. Върху всичко това тежеше руският навик да се белетризира. Така че моите четения на емигрантски писания не доведоха до никакъв съществен резултат.

Понякога аз все пак попадах на книги, които поразяваха с документалната си страна. Прочетох на немски език спомените на един бивш „безпризорен“, избягал в Германия. Попаднах на брошурите на един емигрант — М. Есив, най-силна от които бе „В подземията на одеските чрезвичайки“. Много по-късно изнесените в тази брошура факти потвърди Валентин Катаев в романа си „Вертер е вече написан“ и картината на геноцида се уплътняваше пред мен, но все още липсваше основната яснота. Изглежда, че вътре в руската революция съществува нещо отделно, нещо ужасно. Какво е то? Точно то оставаше непонятно на западната социология, която все още кръжеше около Вебер и Парето.

Първ опит за някаква система открих в огромен, луксозно издаден том на немски — „Дух и лице на болшеvizма“, книга, безкрайно богата с фактически материал (и илюстративен). Тук за първи път долових структурите на сталинизма: изкуствено

създадените „нови съсловия“ (видвиженците!), партийната бюрокрация, новото червено помешничество, състоящо се от партийни секретари и председатели на колхози. Четох с интерес главата, посветена на студентството и университетите. Но всичко това все пак не бе достатъчно.

Когато немците устроиха „Антиболшевишка изложба“, многократно я обиколих. Изложените книги и вестници можех да чета, различните други „трофеи“, задигнати от окупираните територии, даваха добра представа за бита. Там имаше макети в естествена величина на съветски арести. През едно прозорче човек можеше да види фигурите (восъчни) на арестуваните. В текста се твърдеше, че това най-често не са противници на режима, че тях ги арестуват и после забравят в затворите. Комунистите бяха много скептични спрямо тази изложба, но аз за себе си съпоставях. Внимателно и критично гледах немските документални прегледи от Източния фронт.

До края на Втората световна война антикомунистическа литература почти нямаше. Нито дори във фашистка Италия и Германия. По онова време много шум вдигна „Моето завръщане от СССР“ на Андре Жид, който бе доловил първите черти на жестокото лицемерие и всекидневната лъжа. Срещу му се надигна такъв вой, че той излезе с „Поправка към моето завръщане“. И двете книги са още в библиотеката ми. Когато днес ги прелиствам, виждам какво плахо начало са те.

Четох един италиански роман на Корадо Алваро, който ми остана в главата: „Човекът е силен“. Подмамен от пропагандата, един млад емигрант се връща в Русия. Оттук нататък животът му е само опити за бягства.

След войната първата книга, която хвърли някаква светлина, бе сборникът мемоари „Мъртвият бог“, чиито автори са били в комунистическото движение и са го напуснали. Оттук насетне почнах да чета Иняцио Силоне, който е бил с Толиати в Москва, но излиза от Коминтерна.

Тогава някъде ми попаднаха книгите на Артур Кьостлер: „Ослепителен мрак“ и „Кръстоносци без кръстове“. С това понятието за „сталинизъм“ се определи за мен и у мен. После по целия свят прогърмя книгата на Оруел „Животинската ферма“ — една гениална книга, с която европейското културно съзнание започва своя нов етап.

Книгата му „1984 г.“ прочетох след излизането си от лагера. Тя е все още на лавицата над главата ми. Пак по същото време прочетох книгата на В. Георгиу „Двадесет и петият час“. Естествено аз не бях Джилас, за да стигна до концепцията за „новата класа“. Нито годините ми, нито подготовката ми позволяваха да се издигна до подобен тип обобщение. Все пак успях вярно да определя за себе си събитията: при отсъствието на пролетарии градският и селски лумпен получава възможност да се организира политически. Това вече веднъж бе ставало в българския политически живот. Някога иначе безупречният Стефан Стамболов организира лумпените срещу интелектуалния елит на нацията. Това ни остави мита за Бай Ганьо. Първоначално за мен бе трудно да приема, че този елементарен политически трик може да се използва от „социалната“, но фактите ме убедиха. Под маската на „социалната“ се криеше разкривеното от злоба лице на селския „интелигент“, пунгаш и гащник. Това не обещаваше нищо добро.

Събитията през есента на 1944 г. ме завариха едва осемнадесетгодишен. Те съвпадаха с ранното ми съзряване и с възторжените надежди, че след Втората световна война ще възникне най-сетне едно правово общество в Европа. Съвпадаха с надеждите на малките народи, че техните права ще бъдат зачетени от едрите политически хищници.

Съзряването ми съвпадна с непознати дотогава обществени бури. Налагаше се да отговоря на много свои въпроси. Отново се обърнах към книгите.

В София тогава имаше няколко богати библиотеки: „Алианс франсез“, „Италиански културен институт“, „Бритиш каунсъл“, най-сетне английската библиотека за политическа литература, която се намиреше на улица „Левски“ до „Граф Игнатиев“. Посещавах тези библиотеки и преди това. Но някъде от 1945 г. започна едно трескаво четене на политическа литература, което вече не се повтори в живота ми. Излизах от тези библиотеки с чанта, пълна с книги. Четях модерните политически класици Трайчке, Ласки, Франческо Нити. Следях бурния политически живот в Англия, Щатите, Франция, Италия, Испания. Следях няколко десетки седмични и месечни издания, които се получаваха в тези библиотеки. Много важни за разбирането на природата на сталинизма бяха редица статии и есета, които срещях в „Ревю дьо Пари“, „Ревю дьо Монд“ и особено в „Ле

нувел литерер“. Този литературен вестник последен издигаше високо знамето на общочовешката свобода.

И тук нямаха достатъчно понятия и познания за сталинизма, но от натрупването на прочетеното поне емоционално нещата се избистряха в мен и предчувствията ми се уточняваха. Разбира се, срещу ми оставаше неопределеността.

В старанията си да разбере времето и да прозира обстановката станах подозрителен. Вечер махленките неодобрително гледаха пълната ми с книги чанта. Забелязах, че пред вратите на чуждите библиотеки почнаха да се въртят някакви неандерталски физиономии, които проявяваха интерес и към мен, но не обърнах внимание. Бяхме все още прекалено наивни. Никой не би повярвал, че за четене на западни автори някой може да отиде в затвора. Това и на мен ми се струваше абсурд.

Кучетата се повлякоха подире ми, явно ме следяха. Но си казах: толкова по-добре. Ако имат някакви съмнения, то те ще се разпръснат. Явно аз още нищо не знаех за селския лумпен. Впоследствие щях да разбера, че за тия скотове няма по-голямо престъпление от полиглотизма. Бяха ме приели за полиглот и съответно осъдили. За селските души полиглотизмът бе повече от черна магия.

Но освен с библиотеките, аз им дадох и друг повод. В София бе организирана художествена изложба на модерна френска живопис. Тук за първи път видях оригинали от Бонар и от Ролан Удо. Особено харесах Удо. Не знаех, че изложбата е наблюдавана. Както стоях пред една картина на Марке, до мен се приближиха двама юнкери от Военното училище, две селянчета в юнкерски униформи. Те ме запитаха гръмогласно колко долара ми дават американците, за да стоя и гледам картините. Стана скандал. Струпаха се няколко художници, между които небезизвестният Господинчо, който почна да крещи, че големият художник на Франция е Миле. Около мен тумбата нарасна. Тълпата ме подложи на разпит: какво ми харесва и защо.

Схванах, че положението става сериозно, но не съм от тия, които отстъпват пред заплахи. Разведох тълпичката край картините и й направих един сериозен, но достъпен анализ. Някои от посетителите възприеха моето виждане. Това бе най-странната екскурзоводска беседа, която съм имал. Бяха ме хванали всички бесове. И да ме

разкъсаха, нямаше да отстъпя. Това впрочем бе моят дебют в художествената критика.

Както ми разказа по-късно Вл. Гоев, те били готови още тогава да ме арестуват. Въздържали се, защото съм имал вид на безкрайно беден човек. Бедността ми е била за тях неудобство.

Възраженията срещу френските художници бяха „дълбоко философски“, „социалната“ се канеше да си създаде „своя култура“, но котка ѝ мина път и това не стана. Пролетарското изкуство остана един сталинистки проект. Очевидно тези господа не трябва да бъдат приемани като нещо сериозно. Свърши се с това, че художествената галерия за чуждо изкуство закупи повечето от оплюваните от Обретенов и сие автори, а от Удо, за който изпатих толкова, в тази галерия сега има истинска сбирка от двадесет и пет картини. У хората на „социалната“ не се намери достойнство, дори колкото едно просено зърно.

Тук аз направих един рецидив. Участвах в споровете на изложбата на седемте от Румъния — една блестяща изложба. Около нея разните „критици“ се упражняваха в оплюване на формализма (щом има художествени качества, живописна култура, творбата е „формалистична“). Това ми участие също се лепна на гърба.

В хода на следствието стана ясно, че много съм раздразнил селяните с подготовката си по история на европейската живопис. Такива познания са позволени само на „буржоа“, ходили на запад и капитулирали пред „социалната“, възприели академизма и неговата глупост. („Напускат своята класа и идват при нас“). Аз пък, престъпно, хем имам познания по история на изкуството, хем взимам страната на „модернизма“ (селско определение на новите форми на развитие!). Това селската душа не можеше да понесе.

3

Тук трябва да дам социологическа картина на самия себе си. Характерът на жертвата осветява природата на политическия хищник.

Аз принадлежа на една наивистична епоха и естествено споделях поне отчасти нейния наивизъм.

Родителите ми бяха високообразовани хора. Баща ми завършил в Женева, където бе живял в един дом с Ленин и бе станал личен приятел с него. Моето семейство много държеше на този факт. За мен бе по-важно това, че изучавайки право в Женева, баща ми бе слушал редица курсове по санскритознание, индология, иранистика, сравнително езиковедие (знаеше добре латински и гръцки).

Сдружавайки се с Ленин, баща ми изменя на една дълга патриотична традиция в семейството ни. Моят пращядо вдига на въстание Голяма Раковица, отива в Диарбекир, връща се и умира. Той е един от създателите на демократичната партия, приятел на Алеко Константинов.

Баща ми посвети живота си на „социалната“, беше убит от монархистите. След смъртта му „социалната“ премълча всички негови страдания и борби. „Изтъках си платното — ритнах ти кросното“. Тези хора са безцеремонни!

Майка ми е следвала в Брюксел, но завършила в България. Връща се за Балканската война и е милосърдна сестра в Софийския военен лазарет. Преди това за известно време е частен секретар на Кръстьо Раковски, с чието семейство поддържаше връзки до 1947 г. Тя четеше постоянно научна литература, събираще реликтна флора и по едно време се бе отдала на изследване на водораслите в горещите минерални извори, имаше интересни идеи във връзка с „горещия режим на растенията“. Майка ми очакваше науката да премахне всички злини.

Въпреки урока с наплевателството към бащината ни памет, проявено още в нелегално време, тя се отдаде на дейност на

„социалната“. Имаше голяма нелегална работа, която е излишно да конкретизирам тук.

Аз растях под градушката на сталинистката пропаганда. Насъскваха ме срещу богатите, казваха ми, че те, поради своята „класова природа“, не могат да бъдат хора, че бедните, пак поради „класовата си природа“, не могат да бъдат зли, зверове или хищници. Класовата граница бе границата на доброто и на злото.

Не зная как развих много отрано интерес към социологията. Почнах да извършвам своите наблюдения в живота наоколо. Бедните и богатите купуваха от една и съща месарница едни и същи продукти. И също в бакалията и колониала. И аз схванах отрано, че разликите са в това, което днес се нарича „културен тип“. Буржоата донася от Европа архитектурния стил на дома си, мебелите, дрехите, екипажите си. Но селските къщи отдавна вече бяха също така хигиенични. Селяните имаха кабриолети и гледаха коне само за тия кабриолети като истински господари. Кабриолетите бяха бедни в сравнение с файтоните, но също така се караха от двойка едри хранени коне. Разликата бе главно в стилистиката. Селската обстановка бе „гола“, буржоазната — безсмислено натруфена, но селянинът бе също така добре задоволен. „Буржоазните“ преимущества бяха често преувеличавани. Буржоата обичаха да хвърлят „прах в очите“ и демонстрираха благосъстояние (хайлайф), каквото често не притежаваха. Но сталинистите приемаха нещата винаги „сериозно“.

На този фон на уж класови несъвместимости бе драмата в живота на моето семейство. Баща ми и майка ми жертваха всичките си имоти, младост и сили и дори две деца. Не искам да разказвам техните мъки — и без това сталинистите достатъчно са се гаврили с глупостта на саможертвата им.

Моят съзнателен живот започна в Хасково, където майка ми беше учителка. От екскурзиите в Източните Родопи аз носех богата флора, чудесни кристални друзи и минерали с прекрасни цветове. Освен това имах на разположение прекрасен микроскоп, работата с който ме опияняваше. Още помня красотата на кремъчните водорасли, пластичните амеби, скромното чехълче.

Сега, когато си помисля, виждам, че това е било една величествена идилия. Аз изчетох тридесет годишнини на сп.

„Природа“, виждах света през булото на дарвинизма: огромна, живо пулсираща маса.

Не зная как и от кого подтикнат, научих руски за няколко месеца. Това бе почти магия за „прогресивните“ среди, които до ден-днешен не научиха този език. А при една учителка, колежка на мама, г-ца Русева, за три години научих доста добре френски, за да мога да чета Жул Верн.

Това също стана причина за конфликт с партийните среди. Бях 13–14 годишен, а вече с два чужди езика. Хората от „социалната“ не бяха сънували такова нещо. Те ми се зъбеха: „Професор искаш да ставаш, а? Ще видим!“

Вече казах, че поради конфликта си със „социалната“ изоставих естествените науки. В София постъпих в италианската гимназия. Там за първи път се срещнах с това, което се нарича интензивно обучение. През януари, след четири месеца зубрене на думи, прочетох първия криминален роман на италиански. По време на ваканцията между подготвителния клас и четвърти на гимназията (днес осми), изчетох двата тома „Новели за една година“ на Луиджи Пирандело.

Окуражен от този успех, за две години научих на добро ниво испански и немски, или поне достатъчно, за да чета научна литература.

Още един контраст със „социалната“. Сталинистите смятаха онези студенти, които ходеха на лекции и упражнения за индивидуалисти, обуржоазени и въобще за политически престъпници. Те говореха загрижено на майка ми, че аз се обуржоазявам и фашизирам, тъй като знанията, които трупам „въобще не са нужни на социалната революция“. Майка ми не се поддаваше на тази „диалектика“. Тя бе доволна, че аз ставам полезен и подготвен за живота човек. И така, с нейна подкрепа, аз пристъпих към английския език. Тогава това бе шеметен труд. Не съществуваха фонетични транскрипции, английската фонетика бе в зародиша си. Трудностите, които срещах, бяха равностойни на трудностите, които днес има изучаващият китайски.

С английския се справях добре вече към 1946 г., когато бях двадесетгодишен. Ще рече, на тази възраст говорех коректно пет езика. По-късно не можах да продължа езиковите си занимания. Подгонен от селската дивотия, нямах нито време, нито необходимото спокойствие. Но благодарение на сериозния ми труд в гимназията, можах да се

издържам впоследствие с почтен труд. Защото от университета, разбира се, не получих нищо.

Към 1942–1943 г. вече бях напълно европеизиран и освободен от провинциализма и селянията. Тук си дадох сметка за явно противоречие. Мама имаше добра заплата — 4800 лв. месечно. Освен това получавахме и 3200 лв. наеми. Това правеше осем хиляди. Толкова беше заплатата на един министър. Въпреки това бяхме вечно в недоимък.

Причината бе следната. Нашият дом бе „партиен адрес“. Който излиза от затвора, прекарва у дома, който заминава нелегално за чужбина, преспива у нас. Всички тези „пансионери“ майка ми ги хранеше.

Влязъл в гимназията и зает със сериозен труд, не можех да позволявам да ми се нарушава спокойствието. За своите занимания имах нуждата от един напълно спокоен фон.

Тогава казах на майка ми, че „пансионът“ трябва да се закрие. Разправията помежду ни беше голяма. Тя трябваше да отстъпи, защото аз си стегнах багажа и щях най-сериозно да напусна къщата. Не се боях. Бях свикнал да работя, във всяка търговска кантора щяха да ме вземат като „кнабе фюр алес“ — момче за всичко.

На своите сталинисти мама трябваше да каже причината защо се затварят вратите на нашия удобен дом. Това се случи в първата година на войната. Те още тогава ми се заканиха. Но най-послед месечните доходи оставаха за нас.

В София, под влиянието на един чудесен приятел, който имаше качества на гений, Ангел Величков, аз се потопих в четенето на поезия — от Пол Валери до Стефан Георге, четях и френските есеисти, немските културфилософи, италианските и испанските модернисти. Това бе последният дъх на класически модерната Европа. Аз живях в този век, възприемах неговата атмосфера с дробовете си, със сетивата си. За селяните това бе непростимо.

За едно десетилетие, от 1938 г., когато научих френски, до 1948 г., бях изминал развитие от половин век. Точно това бе непростимото от сталинистка гледна точка. Защото при сталинизма развитието е контролирано. На всеки е предварително определен таванът. Хитрият селянин е разбрал, че развитието означава и доходи, и възможности.

Впрочем това десетилетие всички бяха в развитие. Имаше големи обществени библиотеки, за които споменах, будките бяха като панаирни палати от чуждите вестници, в София работеха три големи чужди книжарници. Човек можеше да получи всяка нова книга, излязла в Европа, за една-две седмици.

Народният театър се бе пробудил от провинциалния си сън. В репертоара му влизаха Пирандело и Юджин О'Нийл (вместо вечния провинциален Ибсен!). В живота имаше много нови веяния от Париж и Мюнхен. В поезията, освен сталинистката пропаганда, се чуваха и други гласове. Това бе нов културен климат, доловим от всички. От американските, френските, немските, италианските филми в масата бяха нахлули много нови идеали, личният живот представляваше вече някаква ценност (индивидуализъм!), все повече хора си поставяха някакви цели. В старата атмосфера на провинциализъм и безпредметност на съществуването се множаха чичиковците и вървеше търговията с мъртви души.

Разбира се, цялото това развитие се осъждаше от моите сектанти. За тях всяко индивидуално постижение бе „грех“ — скъсване с живота и интересите на масата. Върви че живееш с такива хора!

Моите караници със сектантите и сталинистите нямаха идеологически характер. Аз продължавах да приемам, че капитализмът е осъдено общество, приемах превъзходството на социализма. Кавгите ми бяха съвсем частни — лъжата в науката, правото на индивида на развитие и на изява, автономия на мисълта, самостоятелност на действието. Кавгата ни избухваше от това: аз смятах, че имам право на творческо постижение, а те — че нямам. Такива права имаха само оторизираните от партията.

Ще рече, моят конфликт бе (тогава!) не с марксизма, а с нещо друго. Но това друго още нямаше име — за него не съществуваше понятие.

По-късно всичко се изясни. Манипулирането на индивидите, потискането на едни (талантливите) и стимулирането на други (селските „плондери“) сталинистите определяха като „кадрова политика“. Във всяко учреждение, във всеки завод се практикува това адско „връзване“ на способностите, докато не беше завързан за дървото на мъчението интелектът на самата нация и се стигна до това обществено оглупяване, от което като че няма изход.

Аз не оспорих нито „Капитала“, нито „Държавата и революцията“ — аз осъдих едни обществени нрави, по-скоро отдръпнах се от тях. Но както се оказа, това прегрешение беше далеч по-страшно от каквото и да било ренегатство. Посягах на светая светих на селския лумпен — правото му да разполага непозволено със съдбините на всеки човек.

Тогава не осъзнавах нищо. Понятията дойдоха по-късно. Както всички понятия, и моите бяха изстрадани. Сега всичко това е кристално ясно за всеки. Никаква социология — нито западна, нито източна, не е изследвала проблема (социология на сталинизма няма!). Но страданията на милиони хора са довели обществото до познанието — довели са го насила, както в миналото селяните насила пояха упоритото магаре.

При мене действаха главно интуициите. Смътно долавях, че ние излизаме от епохата на блажения обществен наивизъм (малките сецесионни градове, центрове на култура, заобиколени от плътния мрак на околните села) и влизаме в една жестока реалност, която не познава „условности“. Сега имаме едно богатство от понятия за обществения живот. Сега знаем какво е „човекът без качества“ и „едноизмерният човек“. Сега знаем, че това е сбор от хора, напълно негодни да осъществят каквато и да било обществена програма.

Но как да допуснеш такова нещо тогава? Лумпените бяха народ, бяха „свещеният народ“, бяха „съюз на работниците и селяните“, бяха „призовани“ да извършат чудеса, бяха „гробокопачи“ на капитализма (който ги закопа до шията живи!).

Не, такъв проблем не стоеше пред мене. Познавах вече термина „сталинизъм“, но нямах понятието. Борех се със своята среда за себе си. Бяха ми отнели правото да се занимавам с естествени науки. Сега ме преследваха заради езиковите ми занимания. Искаха да изоставя и тях. Тогава аз се обърнах и почнах да хапя. Хапех като заека, когато застига ловното куче.

Нещата се бяха изменили, ние бяхме изцяло в ръцете им.

Интелигенцията беше направила грешка в много отношения. Преди всичко в разбиранията си за българския селянин. За мен бе нетърпим възгласът на Вазов: „Извай от мрамор българский селяк“. Това ми звучеше буквално като: „Извай от мрамор българский

простак“. Защото мраморът е подходящ при други случаи. Българският интелгент не можеше да направи разлика между селянин и селянин.

На село съществува човекът, който отглежда интензивни култури, който е овощар и пчелар, трудолюбив и предприемчив.

И съществува селянинът, който не излиза от кръчмата. Двамата нямат нищо общо помежду си, а за интелигенцията бяха едно.

Никой не виждаше градския лумпен, който минаваше за „работник“. Но никой не виждаше и творческия елемент в живота: истинските производители и тази част от интелигенцията, която носеше култура и хигиена в бита, просветата в училището и живота, благоденствието в полетата и фабриките. Никой не би и посмял да извърши такова разграничение. „Народът“ бе свещен и когато нямаше нищо общо с народа.

Никой не виждаше в селото хитреца простак, който „знае къде зимуват раците“, „къде е на баницата мекото“. Този социален тип разчиташе във всичко на безумната си селска хитрост, живееше с увереността, че не може да бъде надхитрен и надлъган и бе най-лесната плячка за сталинистките интриги и агитации. Те му бяха обещали „поземлена реформа“. Тази реформа у нас е проведена още от турските султани, никъде нямаше чифлици, които да бъдат конфискувани от държавата и раздадени. В цялата страна нито един човек не осъзнаваше този елементарен факт. Откъде ще вземете земята, която ще „раздавате“?

Селяните бързо разбраха, че ще вземат тяхната земя, но им оставаше още нещо като надежда: те влизаха „в играта“, в тези болшевишки интриги, чрез които един биваше „въздигнат“, а друг — смален. Бяха удовлетворени поне психологически. В този свят никой не ставаше нещо сам, а биваше „направен“. В това „правене“ участваха селските лумпени.

Тук почваше пък един смътен ропот от средата на културните слоеве. За да бъде той спотаен, се създаде огромна полицейска мрежа, която обхващаше цялото население. Всеки домоначалник и по две-три семейства в къща биваха доносници.

Аз не си спомням да съм „роптал“ (техен термин). Отнасях се крайно „позитивистично“ към реалността. Залагах изключително на подготовката си. Отказах едно след друго да стана офицер в милицията или в армията, с което напълно ги вбесих, според тях аз не исках „да

раста“. Видиотяването в глупавата администрация те наричаха „растеж“. Ето как се струпаха моите вини.

4

Може би най-точното определение за всички нас тогава беше, че живеехме „със съмнения“. Най-сетне се бяхме усъмнили в нещо. В утопиите, в крясъка въобще на левицата, в последна сметка в реалността. Имаше нещо подозрително във всичко: в приказките, в обещанията, най-вече в действията.

Защо всичко има „организиран вид“? Какво означава този „колективизъм“ навсякъде?

Не можеш да се занимаваш само с литературата. Веднага те „привличат“ в читалищата и в кръжоци по литература. Ако научат, че си чел една „политическа книга“, веднага ти предлагат да станеш есперантист. Ако се качиш два пъти на Витоша, то трябва да станеш обезателно „организиран турист“.

Навсякъде около тебе „групи“, „движения“, „културни организации“ и много малко самостоятелни хора. Отделният индивид се „залепваше“ сякаш за други, образуваха се човешки конгломерати, всичко напомняше на големите молекули в химията.

Тия „организационни форми“ произхождаха от XIX в., от едно друго състояние на обществото — интелектуална бедност на масите, липса на инициатива, отсъствие на високи цели. Те се налагаха сега на една човешка общност, която живееше с много по-висока проблематика и не търсеше вече спасение в кооперативното действие, в популярните банки, във фабианството и в армията на спасението.

Животът се архаизираше във всяко отношение, животът се педагогизираше.

Ако преди един век учителят наистина е внасял в селото нови понятия и нови отношения, то днес не бе така. Пресата бе достъпна всекиму, не съществуваше неграмотност. Човекът от селото и града получаваше достатъчно информация. Много често той вече даваше информация на даскала.

Сталинистите възстановиха старата даскалска опека. Един „ръководи“, казва как да се постъпи и другите го слушат. Този, който

„ръководи“, не мисли сам — това би било твърде смело. Той отива при един по-голям „батко“, който му казва какво и как.

В селото и в града всичко се ръководи. На опитните български земеделци преподават елементарни сведения за сеитбените обороти (те са известни в българското село от 1844 г., от „Любословие“ на Фотинов). На краставичарите продават краставици. „Ръководят“ транспорта, промишлеността, унищожението на художествените занаяти и на овощарството, на животновъдството и интензивното земеделие, което е неизбежно там, където има огромни земи и малко население. Те „ръководят“ просветата, читалищата, дори любителските театрални и танцови групи („самодейност!“, този глупав неологизъм никога няма да бъде простен на сталинистите!). Те „ръководят“ здравеопазването, ветеринарното дело, училищата, туризма, правосъдието, юристите. Не остава нито един дял от обществения живот, който да не е под сталинска команда.

Интелигентът е противопоставен на тая система поради самата си природа. Как специалистът да бъде командван от неспециалист? Тогава унищожават интелигента. Поставят го при такива условия в лагера, че като се върне, първата му работа е да предаде ценната си библиотека за претопяване. Тогава се усмихват доволно: „И на тоя главата му увря“.

Така у нас бе унищожено едно огромно книжовно богатство, трупано поколения — от началото на миналия век. Пострадалите, оглупели, крещяха: „Тия книги ме доведоха до лагера, не искам да ги гледам!“

Имаше такъв случай: един вече бе предал книгите си на претопяване. Беше му останал един двадесеттомен „Ларус“. Седим и гледаме книгите: в зелена кожа със златни надписи.

— Продай ми ги — казвам, — не ги гори.

Той преглъща.

— Не смея — казва плахо, — като им гледам златните надписи, като че виждам пламъци от ада на концлагера.

Но тази пирамидална структура вече е непоносима и за работника. Това не е човекът от края на миналия век, който трябва да научи от агитатора всичко: кой на чий гръб живее и кой за какво живее. За изненада на сталинистите, през цялото двадесетилетие, през което те са отсъствали от обществения живот, е станало едно развитие и сред

работничеството. Работникът се „индивидуализира“. Той чете вече не полубулевардни книги и народнически трактати, а необвързани с политиката художествени произведения. Никой не иска да чете отново „Какво да се прави?“ Или пък „Мъртвите сибирски полета“. Това е боклук от вчерашния ден.

Аз долавях, че целият наш живот почива върху отживели схващания, и то във всичките си области. Виждах навсякъде и във всичко тези остатъци от миналото, реликтни форми на живот, аналогични на растителните и животинските, които майка ми откриваше по склоновете на Източните Родопи.

Естествено, не можех да стигна до отхвърлянето на всичко това: в живота не би останало нищо, а нищото плашеше и мен. Затова оставах на прага на съмнението. Съмнявах се в националния живот и се съмнявах в делото на баща си. Съмнявах се в тази „модерна фаза“ на историята, която живеехме, в „социалната“, в утопиите, в съветските книги, в съобщенията на радиото и печата.

Съмненията не водят до нищо, само до известна предпазливост в действията. Далеч не можех да си създам ясна представа за ставащото. Но все пак съм благодарен на Вебер и Парето, на френските (наивни) социолози от „Л’ане сосиоложик“. Те ми дадоха някаква основа, метод, навици.

Човек на съмнението, съмняваща се душа, аз потъвах в книгите. Край мен беше пълно с кантианци, хегелианци, шелингианци, персоналисти, фройдисти, ницшеанци. Подобно на сталинистите, те се групираха, наистина, без да се „ръководят“ взаимно. От техните приказки и дискусии нямаше никакъв видим резултат — булото на Мая оставаше непрокъсано и тъмно.

Тогав да призная, беше ми смешно, че всички тия наистина крайно сериозни философски школи са безсилни да прозрат в една практика, построена върху два-три прагматични принципа и върху началото на чистото насилие.

Към 1947–1948 г. бях минал вече „Критиките“ на Кант, „Феноменология на духа“ и „История на философията“, „Светът като воля и представа“, „Човешко, твърде човешко“. Бях изчел и друга богата философска литература. (Един професор по философия, Цеко Торбов, бе така добър да се занимава седем-осем години с мен.) Сега обаче се отдръпнах от всичко това. Тази проста реалност бе

недостъпна за гносеологията. (Така аз разбирах дълбоките основания за съществуването на онтологията като наука!)

В мен растеше тревогата. Поради самата си структура българското общество подлежеше на лесна „обработка“. Хванеш ли „ръководствата“ на кооперациите и читалището, хванал си селото за мустаците. Не е необходимо хората да бъдат „печелени“ един по един. Те са се „навървили“ в структурата. Тя е цялата в ръцете ти — маса, която трябва да бъде „приобщена“. Типът на нашето развитие ни беше подготвил за катастрофата. Уви!

Сталинистите нямаха теоретично виждане за нещата, нямаха наука, нямаха социология. Но те бяха, подобно на американците, прагматици: „Хванете живите сили, традиционните организации“ — беше техният лозунг. Ала те нито знаеха какво „хващат“, нито какво „оглавяват“, какво реставрират от миналото и какво унищожават. Тяхната прагматика бе сляпа.

Затова аз също тъй имах по-скоро интуиция. Не можех да споделя с никого наблюденията и опасенията си. Българинът не е свикнал да анализира и наблюдава. Дългото му възприемане на културата от Европа го кара във всички случаи „да учи“ (нов текст, нова наука, нова доктрина!). Неговата култура е само ерудиция — възприети от книгите неща. Той не може да тръгне от живота, от реалността и да създаде на тази основа своя теория. Когато има нужда от теория, той „пригодява“ някакво учение към своята реалност.

Нещата у нас са такива. Реалността е местна, културата е чужда (вносна!).

Така че на българина информация аз не можех да дам. И тогава, както и сега, не е достатъчно да го информираш. Той иска освен това да го убеждаваш, а после дори да го „кандърдисваш“ да се съгласи, че водата е мокра.

Между практиката и духа у нас е издигната стена. Ще рече, и да искаш, не можех да намеря взаимност. И това бе още по-изгодно за сталинистите. Ние бяхме много хора, но всеки стоеше недостъпен (в това отношение) за другия и всеки трепереше за себе си, за живота си, за ценностите, за бъдещето в своята собствена клетка.

Животът ми бе много мъчителен поради тази липса на духовни контакти. Можеш да говориш за Кант, но стане ли въпрос за нашите

проблеми, израз на незнание и неразбиране се изписва на лицето на твоя събеседник.

Започнах да търся и да чета апокрифни автори от типа на Луи Фердинанд Селин. Четях забравени или „пропуснати“ от историята гениални книги, в които обитаваха герои с интуиция за всичко, което ставаше с нас.

Може би това даваше и някакъв външен отпечатък върху мен, върху поведението ми. Тези мои алхимически занимания в периода на „победилния социализъм“, съмнението ми, греха на лицето, от джобовете ми се подаваха автори като Гюстав Льо Бон, който никога не помнеше вече и за моите четива не можеше да се подхване разговор.

Колко лесно бе да избягна всичко. Достатъчно бе да изляза с „Петър Първи“ под мишница, да поприказвам с „умни хора“ за стилистиката на този втори Толстой и вече щях да бъда „приобщен“. Но аз схващах, схващах с душата си, че тъкмо тази малка и незначителна стъпка ме отвежда завинаги при тях, че се катурвам в манталитета им, че ще бъда погълнат от техните „теории“. И тогава сбогом на всичко: на културните традиции, на чудесата на изкуството, на лириката, на философските доктрини. На всичко, за което си заслужава да се живее.

И долавях, да, долавях, че с моето неподчинение си подготвям нещо дълго, някакво страшно пътуване, някакво минаване през ужасното неизвестно.

Приемах да мина през ада, но да запазя своя „Аз“. Какво друго, най-сетне, имах на тоя свят извън самия себе си, извън това бедно недохранено тяло, пламналата от четива и учене на езици глава, извън тази френетично живееща от контактите си с природата и изкуството душа.

Не бях герой и в поведението ми нямаше нищо героично.

Беше ми и смешно, че изпадам в положението на средновековен алхимик, който със заниманията си тревожи готическия град. Беше ми смешно, че в моя живот се повтаря повестта на Йоан Чернокнижник, този български Фауст, от когото чакат само веднъж да удари чело пред прага на районния комитет, за да ревнат всички сталинисти с искрени сълзи за спасението на съмишленика.

Но време за повтаряне на Средновековието, мислех аз, няма. Не че смятах да напиша грандиозни трудове. Имах една цел: да се изразя.

Това можеше да стане и с две-три белетристични книги, с един сборник стихове.

За привързаността към определени ценности има и следната причина. Бедният юноша, който ходи със закърпено сако и панталони, толкова по-дълбоко ще обича минезингерите и трубадурите; Петрарка, Данте, Романът на розата, Рафаело, защото те са изящни, висши и толкова високо над неговото мизерно битие! Гладен, но с „Критика на чистия разум“ в джоба (джобно издание!).

Това едва ли е антикомунизъм в собствения смисъл на думата. Но антисталинизъм положително беше. Дотолкова, доколкото възразяваш на правото да господстват над душата ти.

Бях самотник в ония години и нищо не исках, освен да работя и през свободното си време да кисна в читалните на библиотеките. Но не ме оставиха на мира. Бях предупреден, че ако не вляза в Ремса, няма да ме пуснат в университета, така че станах ремсист. Мисля, че не бях лош ремсист. Свърших много работа по време на „борбата с опозицията“. В душата си схващах цялата правота на Никола Петков, но бях хванат „изкъсо за врата“. Все пак намирах начин да се дистанцирам — не взех участие във фалшификациите на изборите, предупредих демократите за тези фалшификации. Това, естествено, не се разбра от никого. Дори демократът, с когото говорих, не ме познаваше.

Разбира се, бях бригадир, и то две смени в година, естествено, изнасях доклади и участвах в „дебати“. Но във всичко бях дистанциран, което настройваше другите против мен. В ремсовото дружество започнаха клеветническа кампания срещу ми, може би вече по заръка на полицията, която търсеше повод.

Такава бе истината за мен самия. Несъмнено бях виновен, но с неопределена вина. Заслужавах сериозно наказание, но беше трудно да се каже какво.

5

Неопределеността тревожи. Какво искаха от мен всъщност? Никой не можеше да го формулира. Чувах отделни упреци. Страня от всички? Но нали съм с вас на бригадите и в изборната борба? Е, да, но не като другите. Ами всеки по своя начин! Не, не може по свой начин.

Прелиствах своите предупредителни книги: „Прекрасният нов свят“ на Олдъс Хъксли, „Ние“ на Замятин, „Гола Русия“ на Панаит Истрати, „Моят живот“ на Троцки, „Животинската ферма“ на Оруел.

Явлението беше огромно и неясно.

В нашия живот имаше много пропагандни термини. Ако ги събера, ще се получи речник от 500 страници. Но понятийно категориалният ни апарат беше беден.

Какво ставаше? Какво ме очакваше? В името на какво?

Така и аз се озовах гол и бос в ареста, с всичките си съмнения и въпроси, въоръжен с първите опити да се дешифрира сталинизмът.

Следяха ме, открито и нагло. Подире ми се мъкнеха лумпени с дивашки физиономии, хора, излезли от „голготата“ на Йеронимус Бош. Когато излизах от „Бритиш Каунсъл“ на „Царя“, винаги ме гледаха мишите очи на поредния селяндур. Веднъж един ме спря и поиска да провери какво нося. Оставих го да се рови в томовете на английските метафизически поети. Не разбра нищо, изръмжа нещо на животинския си сталинистки език. Аз прибрах книгите в чантата си и продължих за вкъщи.

В никоя от тия библиотеки нямаше антикомунистическа литература. Ще рече, бях спокоен относно обвинения от подобен характер. И си позволявах да се смея в лицата на копоите, нещо, което както после разбрах, особено ги бе раздразнило.

По принцип обичах конфронтацията с простодушните. Обичах да дразня селяните и простаците и да им доказвам, че са селяндури и простаци.

Бях прекалено сигурен в себе си. Бях син на комунист, умрял вследствие на инквизиции, майка ми игра определена роля в така

наречената „съпротива“ (термин, който вече в себе си не приемам!). Аз самият бях ремсист. Разбира се, не подозирах, че се готви точно удар срещу интелигентите комунисти. Смятах, че ако се стигне до арест, всичко ще се разбере и ще се разделим със смях. Така смятах, въпреки че бях чел „Ослепителен мрак“ на Кьостлер.

Защо именно със смях? Бях потънал в предразсъдъците на своето време и среда. Смятах, че има видове права и свободи, които са осветени завинаги.

Моите семейни условия бяха много лоши. Бяхме твърде бедни, майка ми и сестра ми бяха сериозно болни. Работех само аз (да постъпиш на работа бе привилегия). Бях назначен от Трайчо Костов. На улицата, от сто души, работа имаше един, останалите живееха от продан на покъщината си, прочутият „домоизнос“! Бяха години на пълен стопански провал, сталинистите бяха съсипали цялата промишленост след национализацията. В новосъздадения „държавен сектор“ цареше непроходим хаос, поради което в предприятията работехме по 12–14 часа дневно. Човек се връщаше от работа полусляп.

Един ден в началото на февруари 1949 г. се събудих с тъмни предчувствия. Бях сънувал нещо неясно. По неизвестен повод насън бях изпитал дълбока скръб и нечий глас ми каза, че ме чака тежко нещастие и че то ще свърши само когато изпитам отново тази неизразима болка.

Закусих надве-натри (направо гладувахме!) и тръгнах за работа. На ъгъла на „Гурко“ и „6 септември“, буквално пред вътрешното министерство, един копой с тясно лице и остър нос прескочи прясната сняг и ме запита аз ли съм Владимир Николов. Казах: „да“. Тогава той каза: „Арестуван си. Върви с мен. Ще се качим на трамвая. Ако някой те заговори, само ще му кимнеш“.

На няколко метра от нас се спря един дълъг лумпен, дингиш и дангалак, който се усмихваше мазно. Явно той присъствува като „обезпечение“ — допълнителни постове се поставят при арест, когато от арестувания се очаква протест или съпротива. Бях леко удивен, че в моя случай са взети подобни мерки.

В трамвая след нас се качи друг пунгаш, който се приближи до нас в тълпата, като държеше ръцете си в джобовете (револвера!) и се хилеше по селски хитро.

Така се озовахме на „Лъвов мост“, където се качихме на четвъртия етаж. Там пунгашът с тясното лице ме вкара в една стая, пълна с агенти. Тия ме приеха както дяволите приемат новопристигнала душа в ада, с радостни крясъци: „дойде ли“? Бяха десетина души. Всички наскачаха и ме заобиколиха. Явно ме чакаха отдавна и с моя случай бяха запознати много хора.

Сцената ми напомни срещата на покойния с демоните от ада на епопеята „Попол Вух“. В ада бяха: демонът на едрата шарка, демонът на дребната шарка, демонът на беса, демонът на сифилиса... Въпреки сериозното положение, сходството се налагаше.

Глъчката ме удиви. Тези неща, смятах аз, все пак изискват някаква секретност. Че десетина души могат да имат отношение към един арест, какво може да означава това? Тогава и не подозирах колко дълбоко е пронизало дребното интригантство тази „институция“.

Пунгашите вкупом ме изведоха от тази стая и ме вкараха в друга, малка и без прозорец, където ме обискираха. Намериха личната ми карта и едно календарче. Започнаха да си предават тия неща един на друг и да ги разглеждат с тайнствени физиономии, сякаш бяха открили шифри. Най-сетне един, който беше по-лъскав от другите и имаше претенцията да е „градски интелигент“, пое личната ми карта и ме поведе. За моя изненада, спряхме до една маса, поставена в самия коридор — тук почна дознанието. Трите имена, възраст, местожителство и прочие.

Цялата банда присъстваше на този разпит и видимо се забавляваше.

Започнаха да ми задават въпроси. Един ме запита познавам ли някакъв месар от Подуене. Друг ме попита какви марки оръжие познавам. Трети искаше да знае в колко часа излизам от работа. Четвърти се интересуваше имам ли приятелка.

Никак не приличаше на разпит. Това дори малко ме успокои. Не можех да допусна, че дознанието може да се използва и за удовлетворяване на клюкарско любопитство.

Когато градушката от безсмислени въпроси спря, елегантният с мустачките ми нареди да седна на същата маса в коридора, даде ми една пишеща машина и ме накара да напиша какво мисля за ареста си. Писах, че явно се касае за недоразумение. Писах, че недоразумението непременно ще се разсее и аз ще бъда освободен.

Еlegantният с мустачките (класически софийски пуц!) бе подчертано доволен от написаното. Каза, че той още сега би ме пуснал да си вървя, но си е отишъл началник ареста, който трябва само да подпише. Така че ще трябва да прекарам нощта в ареста и утре мога да си отида.

Човек в такива случаи вярва на всичко. Началник ареста не може да си отиде в 10 ч. сутринта. Пък и за какво им е подобна гавра? Бях достатъчно глупав да повярвам, че ще ме пуснат.

През февруари 1943 г. бях задържан по недоразумение от старата обществена безопасност. Казах им, че е недоразумение. Изслушаха ме внимателно, не ме разпитаха. След три дни ме пуснаха неочаквано в 12 ч. през нощта.

И поради това повярвах, че мога да бъда пуснат сутринта.

Но старата полиция не беше като новата.

Заклучиха ме сам в килия, което също не предричаше нищо добро. По онова време, знаех го, арестите бяха претъпкани, по 18–20 души в килия. Задържаните не можеха да седнат, стояха прави, притиснати един до друг. В „адиночка“ (отново полицейски русизъм!) затваряха опасни за режима хора, които трябваше да бъдат обработвани „психологически“.

„Адиночката“ ме накара да се замисля.

Другата изненада бе, че ми дадоха храна. Ще рече, бях очакван. В арестите и затворите те водят „на отчет“ от деня след задържането ти. За мен бяха положени „особени грижи“. И това отново ме накара да се замисля — без резултат.

Седнах да ям затворническата храна. Оризена супа, почти без мазнина, в която зърната се гонят. Парче черен, клисав хляб, приготвен за затворите — такъв не се намираше в продажба.

Вкъщи нещата бяха зле. Сестра ми имаше кръвоизлив от туберкулоза, майка ми — тежка сърдечна криза. Сутрин, преди да тръгна, им поставях храна и вода до леглата. В работата по цял ден се измъчвах от мисли по тях.

Какво ли ще стане сега с двете? Нито помощ, нито лекар!

По-късно разбрах, че пунгашите са знаели за болните вкъщи и са чакали с тях да стане нещо, за да ме пипнат. Какво можеха да научат от мен? Имената на английските метафизически поети.

Тревогата за близките ми беше огромна и растеше всяка минута. Дойде време за лягане, но аз разбрах, че не мога да легна. Джандарът отвори вратата и каза, че ако легна, ще стреля. Казах „стреляй“! И останах прав. Той ме изгледа през цепнатините на очите си и се махна.

Да не легна помогна и студът.

На „Лъвов мост“ наистина имаше „парно“. Едно ребро от радиатор в килия. То работеше от шест сутринта до десет вечерта, докато гадовете „работеха“ по стаите. През нощта нахлуваше хищният студ от улицата.

Като нямаше какво да правя, почнах да изучавам стените. Първият надпис бе на новогръцки и представляваше автоепитафия. Знаейки старогръцки, успях да го разчета. „Роден съм Петрос, роден за смъртта. Дните ми се свършиха като приказките на баба. Ти, който разбереш езика ми, помени ме“!

След това още един надпис на гръцки: „Аз съм Евстати. Лежа под тази сива стена и се съмнявам във всичко, което човекът е направил. Ако си мой брат по участ, помни и споменавай името ми, докато имаш живот“.

Гърците са майстори на епитафиите. Знаех наизуст гръцките епитафии от Арбанаси.

Имаше едно двустичие на руски:

*„Пусть я умру, похоронят меня
и никто не узнает где могила моя“.*

Имаше един текст и на сръбски:

*„Не брину, майчице моя, мер мене чувад сад Бог.
Ни брину, майчице моя, я чу ти скоро дой.
Нежне умилне речи дочу чеш, сине мой...“*

Нататък надписът ставаше нечетлив.

Оказваше се, че оттук бяха минали поети — повече или по-малко, при това от три националности. Защо бяха преследвани

гърците, сърбите и това русначе? Гърците и сърбите са несъмнено партизани, попаднали в мелницата за човешко месо. Русначето е било емигрант. Но какво могат да искат от един нещастен емигрант гадовете?

Хрумна ми, че щом има толкова епитафии, това е килия на смъртта. Работата ставаше дебела. Аз в килия за смъртни, предназначен за „разход“ (техен полицейски термин!)? Но за какво! Какво толкова бях направил?

Навън Джандарчето свиреше, за да прогони скуката, една коньовичарска песен: „Не си продавай Кольо, чифлиго, мене мама ме за теб не дава...“

6

Втория ден прекарах също така на крак и без да седна. Не беше възможно. През деня сядането беше забранено (биеха седналите!). А освен това вътрешната тревога не ме свърташе на едно място.

Вече не разчитах да ме пуснат скоро. Тревожих се за майка ми и сестра ми. И успоредно с това ужасно скучаех, защото бях свикнал на много деен живот.

Очертаваше се някаква възможност да мина през един абсурден процес, да преживея своя „ослепителен мрак“.

В този процес човек трябваше да се противопоставя в името на нещо. Трябваше да се противопоставя, за да оцелее, за да не го смачка ваялът на дознанието. Схващах смътно това. И тук почваха главните трудности. Дори крайнодесните не бяха стигнали до антикомунизма — пееха родолюбиви песни. Нямахме — и аз също — никаква политическа платформа, за която да се хванем, политически убеждения, които да отстояваме, и затова бяхме крайно уязвими.

За да устои в един подобен процес, човек трябва да има кауза, за която да се пребори — трябва да е готов да умре в името на нещо. Но ние не бяхме участници в никаква истинска политическа борба. Затова интелегентите лесно подписваха глупави самопризнания и се каляха само с надежда, че това ще задоволи сталинистите, които ще си излеят беса и след това ще ги оставят на мира. Но сталинистите те „сяждаха“ за цял живот.

Това осъзнах по-късно. Там, в килията, обаче си казвах; ако започна война със следствието, в името на какво ще я водя? В името на стилистиката на минезингерите?

Почнах да правя преглед на своето верую, в което да намеря опора.

Любов към родината? В онзи момент за това не можеше да става и дума. Родината ни бе омразна (разновидност на полицията!). Интернационализъм, космополитизъм? Това бе напълно износено и —

завинаги. С религията бяхме пакостно скъсали. Обективната истина на отделните науки не е никаква кауза.

Какво бе веруюто ми? В онзи момент аз вярвах на един-единствен човек, на един писател: Антоан дьо Сент Екзюпери. Тогава ние, неговите почитатели, бяхме много малко хора.

Бях открил Екзюпери чрез един приятел, отец Иван, който покъсно стана треньор по фехтовка. Всъщност, ние бяхме трима приятели (както е при Ерих Мария Ремарк). Заедно четяхме „Ветрове, пясъци и звезди“, и се опиянявахме от мъжеството и хуманизма на героите.

През войната изчетох „Южна поща“ и веднага след войната си доставих сборника спомени „Кръстосани огънове“ на френски. После намерих „Военен пилот“ и „Цитаделата“.

През 1943 г., когато се сприятелих с Атанас Далчев, открих в негово лице един възторжен почитател на Екзюпери. Далчев не четеше книгите — той ги живееше. Той четеше Екзюпери с опиянение, с което заразяваше и мен.

Бях проникнат от френски влияния. Италиански възпитаник, аз в редица отношения предпочитах французите. Обичах италианските стилновисти, но господи, колко обичах поетите на Плеядата!

Зад гърба ми бяха океаноподобни четива във френската литература. Буквално преобърнах фондовете на Алианс Франсез, което пък ме сприятели с Жорж Ато.

Може би говоря много за литература? Но това бе моето верую! От Франция бях взел завинаги образите на Шарл Пеги и на Антоан дьо Сент Екзюпери. И тези образи бяха моето обществено кредо.

Аз бях образован литератор, художествен критик и историк на изкуствата, който се готвеше за дебютите си, поет, преводач. Моите асоциации, моите възприятия бяха други. Мога да свидетелствам само за тях, за себе си, за подобните на себе си. От другите социални класи съм възприел само това, което са произвели в момент на жестока искреност, при тяхното саморазкриване или при човешката си оголеност. Казвам го, защото в литературата е непросимо да се лъже.

Разбира се, аз не останах това, което бях. Аз отдавна не съм възторженият поклонник на френските поети и есеисти. В други морета се къпя сега. Но става въпрос какво съм бил и в какво съм вярвал.

Бях почитател на Франция, в душата си бях френцузин. Имах няколко скъпи имена в ръцете си. Стига ли това за една духовна битка със сталинизма?

Опитът показва, че и това е достатъчно. Един бой в името на културата, на цивилизацията, на духа. Срещу невежеството и садизма на първобитния човек, на човека от IX в., внезапно цивилизован.

Така че аз съм благодарен на Франция. Нека го кажа тук. Поднасям ѝ своята юношеска благодарност.

(Това бе отдавна. Аз никога няма да се върна към Франция. Вкъщи старата френска литература е затворена в шкафове, които се отварят веднъж годишно, за справки. По рафтовете край мен са немските белетристи и философи. Немците ме поставиха в хармония с балканските култури, с културата на собствения ми народ!)

Аз бях литератор, мислех за книгите. И защо да лъжа, че съм мислел за посеви, за село, за къщата със сламен покрив, която не съществува поне от едно столетие.

Правех прегледа на духовните си имуществва. Така времето тече по-бързо.

Знаех, знаех, че влизам в много лоша ситуация неподготвен.

Сърцето ми, възпитанието ми, всичко това бе от други векове и друга страна. За да устоя на ударите, трябваше да познавам руската провинция, нещастните малцинства в Кавказ и Азия, които депортираха, преселваха в зони, жестоки в климатично отношение. Трябваше да познавам биографиите на царските генерал-губернатори и на сталинските комисари от Запада и Сибир. Затова, което ме очакваше, бях „табула раза“.

Въпросите са много сериозни и за тях трябва да се пише и говори сериозно.

Бях безпомощен, разоръжен, вързан и така предаден в ръцете на човешкия враг.

Картината може да се съпостави само с мита. В „Попол Вух“ героят попада в ръцете на демоните. Те го вкарват в къща без прозорци, дават му лампа и запалена пура. Ако лампата не изгори до сутринта и ако пурата изтрае дотогава, героят ще се върне в живота. Но уви, лампата бързо изгаря и пурата също. На сутринта демоните на сифилиса и едрата шарка се втурват с гръмогласен смях.

Моето положение беше същото. Аз бях при пунгашите от „Лъвов мост“. Бях в приказката: „И внимавай, като паднеш в кладенеца. Гледай да паднеш на белия овен, че ще те изнесе на бялата земя. Ако паднеш на черния, ще те изнесе на черната земя“.

Бях на черната. Скитах, както е в приказката, сред необитаеми къщи с избити прозорци и врати, търсех старицата, която трябваше да ме отведе при гарвана.

Това е също и един мит за падението (смъртта).

Според Ръсел („Анализ на духа“) в падението човекът не се различава от падащия камък. Има един тип поведение, в което човекът се изравнява с всички неща. Както пада камъкът, така пада и човекът.

Това е едната теза.

Другата е на Паскал. Човекът е една мислеща тръстика. Стигат й едно изпарение, една капка, за да я убият. Но умирайки, човекът знае. Тръстиката не знае.

Сега аз имах свободата на избора: да избира между камъка на Ръсел и тръстиката на Паскал.

Никога не съм признавал каквато и да било гражданственост на сталинизма. Никога не съм му признавал никаква историчност и социална достоверност, никога не съм го отнасял към разумното битие. Конфликтите със сталинизма нямат нито социален, нито политически характер.

Сталинистите са разбойническа банда от въоръжени убийци, заедно с всичките си писатели и академици.

Обикновена банда.

Оттогава на мен това ми беше вече ясно (слава богу!). Имах работа със садисти. Бях проследил как се развиха нещата около Катинската гора.

Знаех, че ме очаква не дознание, а инквизиция.

Сталинистите ставаха „откровени“. Всеки ден пред вътрешното министерство изкарваха някакъв нещастник, бял като платно от дългото прекарване в тъмница без слънце (като в гръко-римската епоха!). Държаха го там на ъгъла, където бях арестуван и аз, час и половина, за „устрашение“ на минаващите (те бягаха на другия тротоар!) и след това го прибираха в мазето.

Това имаше и демонстративна, и „предупредителна“ цел — трябваше да се повдигне ентузиазмът на „писателите“ и

„философите“.

Знаех, че насреща си имам банда, знаех вече какво е „адиночка“. Бях подочул нещо и за стереотипните обвинения: шпионаж в полза на Англия, предателство, контрареволуционна агитация. Най-често — за всички заедно. Бях подочул и за някои начини на инквизиране. Както се оказа впоследствие, информацията ми е била крайно бедна.

Така че на мен ми бяха напълно ясни само две неща: собствената ми безпомощност и пълната бруталност на садистите. И вече ми беше абсолютно ясно, че сталинизмът унищожава всички възможности на социализма, ако той въобще някога ги е имал.

Пунгашите бяха „образовани“ — познаваха терора от 1793 г. От него бяха научили, че малцинствата могат да се унищожават безнаказано. Пунгашите обаче подозираха, че под моста на историята беше изтекла и водата на времето.

Интелектуалните малцинства на XVIII в. са групи от съзърцатели. Интелектуалните малцинства на нашето време са високо производителни групи.

Стига ни примера с Пастьор.

След френско-пруската война Франция задължнява на Прусия с шест милиарда златни франка. Французите виждат пред себе си море от мизерия — те не могат да изплатят тази сума за един век.

Но идват патентите на Пастьор. Чрез тях контрибуциите се изплащат за шест години. С тези пари пък Германия създава своята тежка промишленост. Това е работа на един човек!

Знаех, че върху ни не може да се посегне безнаказано, макар че в редки случаи имаше видима връзка с производството.

Блъскаха ни в затворите, трепеха ни и ни заместваха с „писатели“, „философи“, „професори“ и „академици“ (на типовете, които вадеха от разните дупки в живота, трябваше да се придава „значимост“).

Знаех, че ме унищожават, но знаех и че съм отмъстен. Общественото благоденствие не се осъществява от широкия производител. Авторските права на един естраден певец във валута (валута, която влиза в националната банка) могат да са до няколко милиона долара годишно. Срещу тия милиони се изнася един текст, един запис. За правенето на един филм отива трудът на петдесет души. Но този филм може да играе роля в националната икономика. Най-

сетне, един Пикасо за един следобед сътворява картина, която струва петдесет хиляди долара!

Ние, знаех, не сме на тази висота. Но без нас, без нашия труд тия простаци трябваше да изнасят неизброими количества вагони с домати и картофи, за да купят един фотоапарат.

Пунгашите бяха имитатори. От България те щяха да правят Аржентина, да произвеждат и изнасят морета от царевица. Тази икономика съсипа впрочем самата Аржентина.

Пунгашите имаха понятия само от XIX в. Те ще произвеждат стомана № 6, ще изнасят руди. Те презират интелектуализирането на труда, те не подозират икономическите типове на страните без ресурси. Те ни унищожават и така секат дървото, на което са седнали.

Знаех, че ще ме унищожат. Но аз изпитвах и диво задоволство. Със смъртта на всеки от нас тяхното собствено положение ставаше все по-безнадеждно. Те не оставяха хора, които утре да ги спасят.

Това знаех през 1948 г. и го констатирам сега, през 1989 г., когато лицемерни реформисти се опитват да спасят неспасяемото. Съдбата на реформите бе решена преди четиридесет години. Немезида си каза тогава думата.

В живота отсъстват строгите категории на немската класическа философия: ставащото и биващото („дас верден“ и „дас зайн“). Поправ е Ернст Блох с неговото „все още не станало“ („нох ниht геворден“). Живите категории на живота са Блоховите, където нищо не е окончателно завършено, където протичат, макар и невидими, процеси от великата дълбочина на времето.

Сталинистският догматизъм („зайн“ и „верден“) не позволяваше на пунгашите да виждат възникването на нови културноисторически процеси. Те разрушаваха възникващото и ставащото (защото още не е „станало“). Те заобикаляха с пропагандна „почти“ установени имена и се зъбеха на всички почващи, на всички млади — защото хора за бъдещето имаха само те и тези хора произхождаха, разбира се, от селските пунгаши.

Така сталинистите не позволиха на множество културноисторически процеси въобще да започнат. Ето, поне това ми бе ясно тогава. Знаех, че тия селски пуцове са опасни за нас само относително, че те са страшни за неродените поколения — че те са

унищожители на бъдещето, на развитието, на всички исторически възможности.

Главно в този план се разгаряше за мен битката и тук аз получавах вдъхновение. Невероятно е, но беден, гладен, измръзнал аз се чувствавах по-силен от дръвниците. Непрекъснато в главата ми се въртяха две изречения на Гьоте: „Възпрепятстваната природа става непреодолима“ и „Единственият начин да се бориш с човек, който те превъзхожда, е пълното преклонение“.

По-късно, в следствието, моите пунгаши доловиха тия ми настроения. Вбеси ги това, че вързаният има претенциите да е победител!

Ще рече, конфликтът ми беше най-ясен в личностен план.

Знаех, че не мога да имам представа за този конфликт (така нов за нас тогава), без да мина през него, без да го узная и възприема във всичките му подробности. Тогава всички бяхме емпирици на едно животинско ниво.

Тоест за мен следствието бе и едно „проучване“ от типа, ако щете, на етнографските. Аз бях, етнографски казано, „на полето“ и там събирах материали. В този експеримент бях сам за себе си „подопитно животно“ — щях да наблюдавам и регистрирам и своите реакции, и своето поведение. Следваше безтрепетно да наблюдавам палачите и самия себе си. В регистрирането на явлението трябваше да остана „над елементарните емоции“.

Такова бе съдържанието на втория ден, прекаран на „Лъвов мост“. През цялото време джандарчето свиреше: „Марио, дилбер моме хубава...“.

Набелязах си такава програма.

През следващите дни интелектът (в случая аз) ще се срещне със своето отрицание. Противно на Хегеловата схема, тезата и антитезата няма да образуват синтез. В предстоящите дни ще стане срещата на ума и на безумието. Те също така не влизат в никакъв синтез (той би бил полуумие!). Умът, по необходимост, трябва да има надмощие — каквото и да струва това на тялото, ако тялото не издържи, съществуването няма смисъл, и тогава няма за какво да съжалявам.

Трябва да бъде бодър — доколкото е възможно. Трябва да отхвърля тази трескавост, да се опитам да спя.

Но бях напрегнат като животно, върху което вълкът скача.

Бях бодър, наистина. Знаех, че в моето терзание изживявам не своето, а тяхното унищожение. Това ме удовлетворяваше — умирахме, но носехме смърт и за тях.

Всеки унищожен унищожаваше и своя убиец. Защото всеки човек има съдба, има предназначение в живота. И всяка неосъществена съдба оставя една дупка в битието: едно небитие в битийността. Пунгашите не могат да заместят всички хора.

Това е ясно днес на емпирическо ниво. Русия, поради унищожените, страда от такава демографска слабост, че никога, дори и за столетие и при никакви обстоятелства на историята няма да я преодолее. Убитите от сталинизма са направили структурите трошливи. Отивайки си, те са оставили своята смърт в структурите на обществото. Благодарение на тези унищожени хора бе възможна и втората Цушима — Афганистан!

Ясно ми бе, че ме вкарват насила и в политическите борби.

От момче мразех политиката. Обкръжението ми бе на политикани — роднини, познати, близки, — всички спадаха към сектанството. Когато казвах, че не се интересувам от политика, ми се отвърщаше ядовито: „Тогавя върви живеи като вълк в гората“. Не ме оставяха на мира с моето съзерцание на природата.

Историята на изкуството и културата не им беше твърде понятна, но не ме оставяха и там на мира.

Тогавя аз избягах в буквалния смисъл на думата.

Купихме с майка ми една вила в Панчарево и се пренесохме там. Пред нас бе една люлякова гора, пълна със славеи. Напролет песента на славеите бе така силна, че не можеше да се спи. Вилата бе съвсем усамотена и ние чувахме човешки глас веднъж месечно. Едно голямо куче вълча порода ни бе пазач. Кабинетът ми беше 40 кв. метра. Седнал край настолната лампа с кучето в краката, аз пристъпвах към първите си преводи — Бърнс и Шекспир. Четях Уолтър Пейтър и Ръскин. Какво общо имах аз с политиката?

Но сега влизах в политически двубой. Учех се да ставам политик и да мисля политически тук, в килията.

Трябва да кажа, че и сега, пишейки тази книга, която несъмнено има политически характер, аз бързам да я свърша, за да се върна към любимите си занимания, към своите книги и картини — „Par la nature, heureux comme avec une femme!“ („С природа, щастлив като с жена!“ — Рембо).

Но лумпените ме арестуваха и ме докараха при себе си на политически разговор.

Термините „лумпени“, „пунгаши“, „пуцове“ не са обидни думи, а част от един социологически речник. Да си спомним полемиката на Лутер. Той казва на своя противник Др. Ек следното: „Аз чета вашето име без точката след «р».“ Това пък дава Дрек — помия.

Когато негативното название е адекватно, то разкрива същността и играе познавателна роля.

Завършва втория ден. Мислите ми стават все по-бегли. Все по-малко мога да се концентрирам. Вероятно това е първото влияние на безсънието, студа и самотата.

Навън джандарът продължава: „Марио, дилбер моме хубава“.

8

Така мина вторият ден, изпълнен с интензивен живот. Не знаех дали майка ми е умряла от инфаркт, а сестра ми — от кръвоизлива.

Сутринта ми дадоха някаква студена течност (чай!) и парче клисав хляб. На обед — пак оризова супа. За гражданството нямаше никакъв ориз, но ако ни даваха фасул, това все пак биха били калории.

Следобед ме преместиха в друга килия. Намерих в нея един старец като от приказките, с дълга бяла брада.

— Вие за какво? — запита ме той.

— За права бога — казах аз.

— Все пак трябва да има някакъв повод...

— Предполагам за това, че посещавах чуждите библиотеки.

Последва цял разпит: кой съм, каква професия имам, какво образование, от какво семейство съм. И сам ме осведоми за себе си, без да го питам.

— Аз съм генерал Никифоров от някогашното РО-2. Тук е и един сърбин, Симич, който сега е на разпит. Скарал се с Тито и минал границата, но те не му вярват.

По думите на генерала, той бил арестуван от 1944 г. и го държаха в „предварителен арест“. Той бе пълен с мъдрости: цитираше „Дон Кихот“, а именно: че тъмнината е „място на дълбоките стенания“. Проповядваше бодрост. Правеше разходки в килията от пет хиляди крачки. Правеше тридесет клякания и тридесет лицеви опори.

Вече четири години го държаха — така се разплатиха с много свои помагачи. Пунгашите знаят само думата „полза“; думата „признателност“ им е непозната.

Естествено, аз тогава не знаех нищо за Никифоров.

Дойде Симич — висок, слаб, още по-отгънял в милицията. Полковник, командир на партизански отряд. Мъкнал се пет години по планините с една тежка картечница. Нещастен сръбски селянин; вкаран от събитията в политическия живот. Завършил духовната си „еволюция“ като сталинист. И озовал се в сталинисткия рай.

Този човек така се оплакваше, че да ти стане жално. Не издържах и казах:

— Вие поне сам сте си виновен. Щом не Ви харесва Тито, трябва да Ви харесва тук.

— А — рече той, — сега знам оти е Тита златен.

Симич го измъчваха по особен начин. Знаеха, че е гладен, но и лаком, та затова по време на разпита следователят обезателно ядъл скара, а Симич гледал... Наистина непоносимо!

Чакаше го най-реален разстрел.

Сега се разкайваше за всичко. За петте години разходки с оръжие в ръка по сръбските планини, за участието ей в тая „глупост“ — революцията, за доверието си към хората.

Двамата се бяха сприятелили. Генералът даваше кураж и съвети на партизанина. Хванати в един вълчи капан, те откриваха общото помежду си. За мен и двамата бяха далечни и чужди...

В разговор с Никифоров казах, че може би ще искат да дам сведения за един зам.-министър. Загатнаха ми го. Генералът стана строг.

— Няма да давате никакви сведения против никакви хора. Иначе ще минат няколко години и ще дойдете да обяснявате защо сте лъгали. Отново тук.

— Господин генерал, вие какво? Да не смятате, че Тито ще победи? — Тогава генералът ми каза, че той самият е задържан, за да дава сведения против комунисти. Не е дал до ден-днешен против никого. Напоследък му искали сведения срещу Трайчо Костов и Георги Дамянов. Обещаваха му народна пенсия и голям апартамент. Ала той не искал.

— Добре де — казах, — в края на краищата, те са ваши противници.

— Мога да нанеса непоправима рана на комунистическата партия — каза той, — но никога няма да го направя.

— В името на какво?

— Аз съм юрист. Клел съм се да говоря истината. — Приказките на генерала бяха трескави и хаотични.

Разказа много тайни от тогавашния политически живот. Каза, че Филов и Князът били убити, за да се премахнат опасните свидетели. В София ставали — по време на цялата война — срещи между лица от

немската и от съветската легация. Срещите ставали в дома на един незначителен сътрудник на генералния щаб. Филов се надявал, че един сепаративен мир между немците и русите ще го спаси. И залагал на тези контакти. Когато срещите не довели до нищо, руснаците застреляли Филов и Княза, за да няма свидетели.

Сетих се, че такива приказки се носеха по време на войната и се сочеше хазяинът на съветския консул, адвокатът Ахтаров, като човек, който практически е устройвал тези срещи.

Тогава не нададох много ухо към тия приказки. Първо, те ми бяха чужди. Второ, генералът ми се струваше малко нещо мръднал.

С генерала се срещах няколко пъти, след като го пуснаха от Белене (след 1953 г.). В затвора, след „социалната“, той прекара общо десет години. Не съм го разпитвал за никакви тайни и избягвах такива теми.

Дойде време да лягаме. Генералът и Симич се свиха един до друг. Аз останах да крача върху два квадратни метра. Слушах свиренето с уста — безконечно — на джандара.

Тия двамата — мислех — са тук поради маса причини. Взели са участие в играта. Но какво, какво искаха от мен?

Към 12 часа (взеха ми часовника и не го върнаха!) вратата се отвори и ме поведоха навън. Слязохме на първия етаж. Сърцето ми се разтуптя. При аналогични обстоятелства бях освободен от старата обществена безопасност. Може би са осъзнали грешката си?

Намерих се в едно малко стайче. След малко докараха един с белезници, който с мъка носеше навито одеяло.

— Ти какъв си? — попитах го.

— И аз не знам — каза, — сигурно антикомунист.

Имаше такива спонтанни реакции срещу сталинизма, които свършваха зле. Нито нелегална организация, нито закрила някаква, нито помощ отвън.

Дойде един човек, когото познавах. Беше евреин. По време на нашето познанство бе студент в политехниката. Но изпитите бяха трудни и зорът голям. И нашият интелигентен евреин бе предпочел да се катурне във вълчата яма. Нищо не го свързва с тази среда, противна му е, но затова пък плащат и няма да се мъчи за едната инженерска диплома. Той не каза нищо, но и не ме наруга, както правеха всички.

Качиха ни в един джип. Къде отивахме, не се виждаше. Това бе друг сталинистки номер — отвеждането в неизвестна посока.

Някъде по пътя оставих човека с белезниците. Естествено, не го видях никога повече.

Джипът спря и ние слязохме. Светкавично се ориентирах. Бяхме пред шести участък. Преместването ми се стори за добро. Не бях чувал по участъци да водят следствия на ДС. Бях се излъгал.

През задния двор ме вкараха в приземния етаж. Евреинът ме предаде, без да кимне. Вписаха ме в някакъв тефтер, което ме втрещи. Арестантите на ДС не се регистрираха никъде в никакви книжа.

Въведоха ме в една килия. На тясна пейка спеше млад човек, който веднага стана и ме посрещна:

— За какво сте тука?

— Май по политически причини.

— Конспирация или какво?

— Четене в библиотеката на „Бритиш Каунсъл“.

Младежът леко подсвирна.

— Съвсем особен случай. Сигурно са го обърнали на шпионаж.

— Именно. Вие за какво сте тук?

— Моята е проста. Аз съм летец изстребител. Бих се в защитата на София срещу американските самолети. Смятат това за престъпление. Въпреки че ние, изстребителите, не направихме нищо с нашите стари машини. Столицата беше разрушена.

Разказа ми за себе си. Обичал въздушната фотография. Правел албуми със снимки на планински върхове и мъгли. Водел фотодневник. От летището пишел писма на майка си и на годеницата си. Имал слабост и към писмовната литература.

Писмата и албумите му били конфискувани при ареста и сега ги изследвали, за да видят къде какви държавни тайни е предал на врага.

Тия хора идваха наистина буквално от гората и от мечите дупки. За тях правенето на въздушни снимки, писането на писма и колекционирането бяха работа крайно подозрителна. Те са в удивление пред всеки културен факт. Културата държи будно тяхното селско недоверие.

Нашата беседа напредваше. Мине не мине време, двама души се втурват при него посред нощ, изкарват го с един джип в нощното поле и го карат да копае гроба си. Той се усмихва:

— Седем гроба вече изкопах, не зная в кой ще ме сложат. — И такъв един спокоен, с яносини очи.

— И защо го правят?

— За да им разкрия грандиозните тайни, които стоят в моите въздушни фотографии и в писмата до майка ми и до годеницата.

— Вие какво очаквате?

— Очаквам наистина да ме разстрелят. Те не могат да бъдат убедени, че човек може да пише два пъти седмично на майка си. Селяните пишат вкъщи веднъж на три години, през другото време пращат „хабер“.

За селяните той мислеше като мене. Западът е прогресирал много, защото навреме е обуздал своите селяни.

— Наполеон — каза усмихнато — по необходимост е водил тия войни, за да даде на френските селяни някаква дейност. Да бяха останали в родината си, щяха да направят Париж на пепелища. Той разумно ги поведе да изпепеляват чужди градове.

— Не очаквате ли все пак да Ви пуснат?

— Изключено е. Те не пускат никого. В най-добрия случай концлагер. Очаквайте същото за себе си.

Той ми посочи една пейка.

— Можете да легнете там.

— Не мога да спя — казах, — оставих майка си и сестра си смъртно болни.

Летецът остана буден и ми прави компания. Аз не само че не можах да легна, но не ме свърташе и да седна. Шетах нагоре-надолу в пространството. И така водех разговора.

Тази нощ говорихме за много неща. За нашия идиличен живот преди „социалната“ (сега на всички бе ясно, че животът в стара България бе идилия!). Говорихме за това мрачно, което се задаваше и за което нямахме още понятие.

— Всичко е в голото селско насилие — каза той, — как убиваха: за една бразда брат брата убиваше. С вечните селски брадви. Сега размахват брадви над главите ни за по-малко от една бразда, за една въображаема бразда.

В душата си знаех, че е така. Селяните още не бяха стигнали до християнството. Както казва Йордан Захариев, „в Кюстендилско

Крайще християнството е непонятно“. Ние още не сме излезли от Византийския културен кръг.

Старата интелигенция, тодорвлайковци и прочие, бяха идеализирали недопустимо българския селянин. Ние нямахме и критика на българския обществен живот. Ние ставахме жертва на глупавото народничество (възприето от Русия — още Хердер е бил нещо като „народник“, а все пак, той не е руснак!), на дивашкия толстоизъм. Тия „учения“ ни бяха обезоръжили пред реалността. Ние ставахме жертва на своите идеализации.

Така мислеха и така разговаряха в нощта начинаещият художествен критик и царският офицер.

— Сега си обяснявам всички наши нещастия и поражения — каза пилотът. — Колко много сме разчитали на селяните.

В нощите на арестите ние правехме социологически анализи, каквито нашата наука не бе правила, наблюдения върху народопсихологията, за които народопсихолозите не подозираха, наблюдения върху историята, за които нашите историци не подозираха. Бяхме заставени да се справим с всичко сами, защото ни предстояха следствия, а следствието е борба.

Най-сетне пилотът легна на тясната скамейка и заспа. Човек свиква и на това, да спи на пейка, широка четиридесет сантиметра. И се обръща и пак не пада. Щастлив е, че има пейка, тъй като да се спи на земята е по-лошо.

9

Този път пилотът го изкараха рано сутринта. Кимнахме си. Не го видях повече и не чух за него. Сигурно най-сетне един от неговите гробове го бе приел. Мир на праха му.

Сутринта и следобеда прекарах сам. Разбира се, не можех да се успокоя от мисълта за дома и бродех из килията.

Тя беше широка приземна стая в някогашен богаташки дом. Един албум от стара София, където са обществените сгради, представя и това „пале“ — не помня собствениците. По-късно то е дарено. Както му е редът, не го употребяват за целта на дарението, а го превръщат в полицейски участък. И по-късно, пак както му е редът, „кадесарите“ си построиха върху този терен апартаменти.

Вечерта приближаваше, а никой не се интересуваше от мен. Дадох ми два пъти храна; — за щастие — фасул (тук нямаше централна затворническа кухня!).

Надвечер в килията ми вкараха дебел човек, към 50-годишен, с превръзка на едната ръка. Неговата история се оказа проста. Бил часовникар и цял живот доставял резервни части за часовници от Швейцария срещу пощенски марки. Имал стари връзки. Като направили кооперацията, продължил с този маниер на снабдяване, защото нямало никакъв държавен внос. Задържали го за шпионаж.

— Но аз не мога да бъда шпионин — протестираше той, — защото не разбирам от нищо друго, освен от часовници. Обясних им, че това е изключителна грешка: часовникар шпионин. Отговориха ми, че шпионите най-често се внедрявали като часовникари.

Те му ударили един сериозен бой и му счупили някаква кост на китката. Ръката му беше гипсирана, но отиваше на зле.

Сутринта дойде лекар да го прегледа. Ръката му си отиваше.

Те бяха странни хора, тия лекари, които бяха съюзници на инквизицията. Тогава имаше все още свободна лекарска практика, един лекар можеше да изкарва добре. Защо влизаха в затворите? За да ни лекуват? Прикриваха следите от насилията.

— За една глупост да изгубя ръката си? Че от какво ще живея после? Часовникар не мога да бъда, друг занаят не знам. Ще протягам ръка на улицата.

Протестът му беше напълно оправдан, човешки. След тия мъчения изхвърляха на улицата все по-често инвалиди. Така моята съученичка Жени Карастоянова я бяха изтезавали за едното нищо и се бе парализирала от кръста надолу.

Тя много плака и много се моли на някои общи приятели. Най-сетне един се смили над нея и като напускаше стаята ѝ, остави там една стъкленичка с цианкалий. Така Жени почина — не искаше да живее немоцна, парализирана.

На часовникаря също не му провървя — отрязаха му ръката. Срегнах го след години на улицата. „Каква глупост — каза той, — насила инвалид. И в името на какво? Като ми ампутираха ръката, не бях годен и за концлагер, та ме освободиха. Сега съм продавач, лош продавач, мъчно опаковам. А бях квалифициран човек.“

Нощта не спях отново и нито за миг не седнах. Часовникаря го изкараха за ампутация на ръката му нейде към полунощ, така че останах отново сам. Мислех върху безсмислието на нашите изтезания, които ставаха все „с предупредителна цел“, по „съветски“ маниер, за устрашение на околните. Напразно, срещу тези „предупреждения“ се издигаше здравият разум на часовникаря. Като го наблюдаваше човек, можеше да види как класическият здрав разум може да бъде и смешен.

Сутринта в килията ми вкараха една едра риба: професор Гавраил Кацаров. Той бе и си остана най-високият авторитет в областта на търговското право. Беше придобил широка известност с една книга: „Светът отблизо“. Това бе прекрасен пътепис, който говореше и за добро литературно дарование. Професорът беше обиколил с един кораб света и описваше всички места, където корабът е спирал. И аз бях чел с удоволствие неговата книга.

Следствието му бе свършило, трябваше да е в затвора, но тия гадове все още го въртяха и мъчеха.

Професорът не беше разговорлив човек. Все пак ми разказа някои неща. Поискал да му предявят обвинения, да му представят обвинителен акт. Макар специалист по търговско право, той естествено познавал и началата на наказателния процес. Това, което не

знаел е, че при тия типове няма никакъв процес. На неговото искане те отвърнали с гръмогласен смях.

Нашите разговори не бяха дълги. С мен — почти момче, — професорът нямаше какво да споделя. Той бе човек от друга епоха. Имаше огромна правна библиотека, стилна къща, завършен дом.

Кацаров спадаше към „предупредителните действия“. С това и той се съгласи. „Чрез мен искат да изплашат цялото професорско тяло“.

Изведоха го на другата сутрин. И тази нощ не спях. Не можех. На следващото утро се оказах напълно сам.

Още пет дни стоях в тази пълна самота и се разхождах денем и нощем, без да седна. Физиологията говори, че това е невъзможно. Впрочем, какво знае физиологията за човека?

Аз преминах така наречените психофизически граници, но тогава не знаех нищо за тях. Никой не ме беше предупредил.

По-късно събрах много материали по въпроса.

Има едно племе маори, което бяга 480 км разстояние веднъж в годината на определен ден. Доколкото си спомням, за три седмици. Бягащите спят по време на маратона, отпочиват си, бягайки, и отново бягат — без миг прекъсване.

Известни са случаите на така наречените „доброволни корабокрушенци“. Такъв „крушенец“ се усамотява на сал в океана, без храна и вода. Рекордът е, мисля, осемдесет дни.

Това са интересни опити с природата на човека. Колко може да издържи той? Толкова, колкото не издържа никое животно.

Ловецът от неолита убива сърната, като я преследва достатъчно дълго, за да предизвика разрыв на сърдечния мускул. Сърната умира, човекът — не!

Аз събрах много парадокси и съставих за себе си една нова и много интересна антропология на невъзможното човешко. В основата на тази ми „доктрина“ лежеше моят собствен опит.

Десет дни безсъние! Не знаех дали ще издържа. Може би, мислех си, всеки миг ще падна! Как не получих инфаркт, как не се пръсна сърцето ми, как издържа?

Нещастният! Аз не подозирах какво още ме чака.

Повтарях си: десет дни без сън, без да можеш да правиш нещо, в една скука, която расте като сложна лихва. Какво ли не прави свободният човек за десет дни! Кино, гости, посещения, работа, сън.

При мене липсваше и последното. Издържах, а считах това за невъзможно.

На единадесетия ден вратата се отвори. Появи се един рус пунгаш, който ми каза:

— Тръгвай!

Минахме по вътрешни стълби и коридори и се озовахме в доста просторен кабинет. Голямо бюро, тапицирани с кожа кресла — все неща, произведени преди „социалната“.

Зад бюрото стоеше един с къс перчем, както и един черничък, много „елегантен“ (софийски пуцарак!). Двама тлъстозади бяха седнали в креслата.

От самото начало се разбра, че тримата са моите следователи. Двамата тлъстозади бяха някакви величия, които присъстваха на следствието.

Отново бях озадачен: как може големи началници да се интересуват от мен? Сериозно ли вярвах, че съм някакъв могъщ противник на режима?

Запитаха ме:

— Защо си тук?

— Защото съм арестуван.

— Знаеш ли къде се намираш?

— В ка де се.

— Много добре — похвалиха ме за моята интелигентност. — А сега кажи защо си арестуван.

— Кажете вие, аз не зная.

— Добре, ти какво предполагаш?

— Нямам понятие.

— Не си ли мислил по въпроса?

— Първите два дни. После разбрах, че отговор няма.

— Добре е да помислиш пак.

— Излишно е.

Перчемът ме изгледа:

— Ние не сме старата полиция. Ние бием.

— Все нещо правите. По-лошо от бой.

— Значи, решил си да не мислиш?

— Няма за какво.

Бързо схванах, че искат да ми внушат съмнение и тревога, да ме оставят в състояние на неувереност. Оттук нататък тяхната задача се опростяваше — аз щях да ги улесня.

Знаех, че такъв е бил и методът на средновековната инквизиция. Италиански възпитаник, бях изчел обширна литература по въпроса.

— А — рекох си, — тия не на мен. — Няма за какво да бъда преследван — казах гласно. — Ремсисът съм, член съм на дружественото ръководство, свършил съм добра работа на бригадите и през изборите, баща ми е убит като комунист, майка ми работи в нелегалната помощна организация, събра големи суми и много лекарства за вашите партизани. Какво искате повече?

— Всичко това е вярно — каза перчемът, — но дълбоко вътре в себе си, как смяташ, комунист ли си?

— С изповеди не се занимавам — казах. — Но и да съм бил комунист, след станалото не държа много да остана.

— Е, това чакахме.

— И го дочакахте. След станалото и дума не може да става моето семейство да остане свързано с вас.

— Ренегат, а?

— Наречи го както щеш — минах на ти. — Такива неправди не се прощават. — Двамата дебелаци нетърпеливо тревожно се размърдаха. Явно разговорът приемаше неблагоприятен характер. Не бяха очаквали от мене този език.

— Та ще рече, всичко така ли ще завърши?

— То е завършило — рекох. — Вие нямате нужда повече от нас. Помните ли как ласкаехте всеки човек? Моите родители имаха непростимата глупост да ви бъдат в услуга. Баща ми плю на буржоазния си произход, на привилегиите си. И умря за вас. Но тука — аз посочих една черта на земята — ей тука свършва всичко. От тук нататък сами и без нас! Докъдето стигнете.

— Мислиш ли, че ни трябва? (Отново раздвижване на тлъстозадите!)

— В момента не, но гледайте да не въртите отново опашка и да не се правите пак на демократи.

Тогава, преди четиридесет години, аз предчувствах днешните дни. Не знаех кога ще настъпят, но знаех, че ще настъпят. Че свирепите

селяни отново ще завъртят любезно опашка — приятели на хората, на земята и на всичко добро.

Перчемът държа реч — в масовизацията на партията били допуснати грешки. Това обаче не е причина да се клевети партията. Стана цяла дискусия по партийна история, която не е необходимо да излагам тук. Моите следователи с яд разбраха, че в тая материя, историята на руската и българската компартия, аз съм подготвен далеч по-добре от тях.

Тогава мислех, че се държа дръзко и бях горд. По-късно, в лагера, разбрах, че хората по принцип са се държали дръзко. Не бяха рядкост истинските герои.

Точно от това се страхувах политическите шефове. Всяко дознание ставаше трудно и във всяко техният „следователски апарат“ се износваше и изтощаваше. Следователите нямаха психически сили, те се страхувах от срещата с подследствените. Никъде не получавах даром признания, всяко признание се постигаше със скъсани нерви. Защото подследствените усещаха в какво се състои работата и играеха по нервите на следователите.

Ето защо тлъстозадите нервно шавах.

До никакво споразумение ние, разбира се, не стигнахме. Перчемът прекъсна следствието, съобщи ми, че майка ми и сестра ми са добре и се грижат за себе си. Така че отчасти се успокоих, поне за близките си (на първо време!). Но напрежението не спадна: какво предстоеше? Явно тези разговори нямаше да продължават.

Те бяха тръгнали да „преустройват“ хората. Трябваше да ми създадат „друга психика“. Учителите, лекарите, полицаите, писателите бяха „инженери на човешката душа“. Особено полицаите!

Следствието също беше „преустройство на човека“, по принцип това бе безумие, едно от селските безумия, но трябваше да се издържи. Най-потискащото бе пълното безсмислие на действието. Бяхме измъчвани в името на идиотската сталинска пропаганда.

В цялата история вече имаше една печалба. Следствието най-сетне бе почнало. И това също беше утешително. Спряното време почваше да тече. Техните нерви не бяха издържали. Защото нищо не пречеше да ме оставят месеци в това състояние. Но явно е, че и тях нещо ги чоплеше.

Печелех от това, че машината се бе задвижила. Щях да мина по „стъргата“, но по-бързо, отколкото им се искаше. Щяха да ме измъчват, да, но най-голямото мъчение е изчакването.

Механизмът на времето бе възстановен и това беше първата ми победа.

Разбира се, предстоеше ми да се срещна със сталинизма. Нещо като облак, тъмно и неясно като кошмар, се задаваше насреща ми.

Сега най-важното беше да запазя разума си здрав, да овладея нервите си.

Тази нощ за първи път спях.

10

На сутринта ме изведе русият дангалак (по-късно той стана прокурор) и ме вкара в една стая на първия етаж, която не беше вече луксозен кабинет. Трима демони — на сифилиса, на едрата шарка и на холерата се хвърлиха върху ми. Разбиха с юмруци устата ми и окървавиха лицето ми. През цялото време гадовете крещяха: „шпионин, шпионин, шпионин“! Най-накрая ми стегнаха ръцете с белезници отзад и така ме върнаха в ареста. Наредиха да не ми се дава храна и вода. На пода начертах един тебеширен кръг, извън който нямах право да излизам. Изляза ли — бой!

След два часа разбрах за какво става дума. Бях стигнал до понятието.

Инквизицията беше от типа на „китайския капчук“. Инквизираният се поставя под един капчук: капката пада през няколко секунди върху едно и също място на бръснатия му череп. След няколко часа ударът на всяка капка е като удар с чук.

Никакво късане на мускули и чупене на кости! Но болката е равностойна. Така пестят усилията си и постигат същия резултат.

Лекото впиване на зъбчетата на белезниците в кокалчетата на китката става страшно като зъбобол. Опънатите назад ръце почват да болят истерически в раменете. Почва да боли и цялото тяло — имаш чувството, че те пекат жив върху жарава.

Избягах от кръга и притиснах дясното си рамо до стената, този натиск успокои малко болката. Значи това беше засега средството. Но не трябваше да ме свари джандарът, който крачеше в коридорчето.

Минах на другата страна и натиснах лявото си рамо. Но той влезе и с ритници ме свали на земята. С вързани ръце да се изправя беше трудно и през цялото време върху ми се стоварваха неговите джандарски юмруци. Изправих се пребит. Но ударите бяха разнообразили и с това облекчили болката. Лицето и зъбите ми бяха отново в кръв.

Сега си поставях въпроса докога и доколко мога да понеса болката в рамото и в ръката. Вероятно болката има някакъв връх и след това намалява.

Веднъж издържах три денонощия на изключителен зъбобол. Някакво възпаление на ципата, обвиваща зъба. Три нощи не мигнах. Ще рече, и сега бях сигурен, че поне три денонощия ще мога да издържа. После? Дано имам щастието да изпадна най-сетне в безсъзнание.

Какво да правя? Да пазя разума си здрав! Да не викам! Да не крещя. Трябваше да се върна здрав и читав при болната си майка и сестра. Бях им нужен здрав, за да ги гледам. Ако мама, ако сестра ми, ако малкото ми приятели знаеха моето положение, щяха да разчитат на мен — на психиката ми, на физическите сили, на волята ми.

Слава богу, бях чел Шопенхауер. Животът е един акт на волята. Животът е реализирана воля. И в този аспект, то е нещо напълно субективно — чистото съществуване на Аз-а.

Според Шопенхауер не е точно така. Няма значение. Моите изводи от Шопенхауеровата философия са по-важни за мен. Те са моята активност.

Боли ме шеметно. Не се търпи. Колко малко е писано върху болката! Познавах труда „Феноменология на болката“ на д-р Младенов, големият музикант и музиколог. Ходех му на гости. Той пишеше „Музика перенис“, която негови приятели издадоха на френски в Канада (имам я нейде сред книгите си). Младенов ми каза: „Болката е живот. Да живееш — боли!“

Спомням си един овчар. Заварих го да се радва на слънцето сред овцете.

— Прекарах лоша седмица — каза ми. — Една седмица ме боля зъб. Оно боле, я търпех. На края маана да боли.

Трябва да насоча мислите другаде. Да мисля върху естетическата революция на Сезан. Да си припомня стенописите на Джото. Или да мисля за „Божествена комедия“. Или може би е по-добре да мисля за Макиавели.

Може би съм малко трескав поради болката. Това не пречи да се занимавам с Ролан Удо, заради когото също съм тук. Този художник философ на селска Франция. Френското село е създател на една

истинска селска цивилизация, каквато градът и университетите не са могли да породят. Удо тъне в тази духовност.

Селската цивилизация на Франция има своите корени дълбоко в историята. Те са в епохата на Меровингите, това е второто раждане на християнския дух и на Евангелието. Французите са съавтори в творенето на християнството, заедно с арамеите и гърците.

Господи, защо изтезават литераторите? Защо убиват преводачите на поезия и художествените критици? Какъв е смисълът на всичко това?

Но аз бях още далече от Христа и от вярата. Много други неща трябваше да станат, за да се приближа до разпятието. Тогава — там, в приземната стая за слугите на господарския дом, аз се опитвах да овладея болката, разума си, времето — поне дотолкова, колкото да не бъда влуден.

Напразни грижи. Болката не затъмнява съзнанието, а го просветлява до безумие!

11

Лесно е да се каже: насочи мислите другаде. Болката ги връща назад, към себе си. Болката е цветна: тя е тъмнооранжева и след това — яркочервена.

Не зная дали съм гладен. По всяка вероятност — не. Не съм и жаден. Но за това причината е друга. Едно джандарче нощем ми носи вода в тенекиена чаша.

Казва ми:

— Не мога да траем да гледам човек да жадува.

Да дадеш чаша вода на жадуващия! Той не знае какво прави, този полицай! Той няма да отиде в ада. Той отсега е сред блажените.

Стоях вече три денонощия в тебеширения кръг. Извеждаха ме веднъж на 24 часа до тоалетната. Прехвърлянето на ръцете отпред е бавна и мъчителна работа, свързана с невероятна болка.

В старата полиция биеха — което е нищо. Съветско-еврейският полицейски гений (ЧеКа!) е нещо друго. При „социалната“ човек се среща с образцовия садизъм.

На четвъртия ден ме изкараха горе. Въведоха ме пред перчема (председател на следствената комисия, врачанин).

— Е, как е?

— Както може да бъде.

— А може да бъде и по-лошо.

— Сигурно може.

— Ще говориш ли?

— За какво да говоря?

— Ти си знаеш.

— Мързи ви и въпроси да задавате.

— Ще видиш ти!

Свалиха ме долу. Тогавя вече изгубих здравия си разум и контрола върху нервите си.

Реших да се самоубия. Не можех да се обеса, бях вързан. На ревера на сакото си бях запазил една карфица. Реших да се самоубия с

нея, като вкарам карфицата дълбоко в окото си — сигурно ще засегна някой важен нерв.

Предстоеше да ме откарат до клозета. Съставих си цял план.

Най-напред, въпреки болката, добре раздвижвам ръцете си. След това хващам здраво иглата и с един силен замах...

Беше кошмарът на оранжевата болка.

Раздвижването на ръцете се оказа много мъчна работа. Все пак аз хванах в надебелелите си пръсти иглата и замахнах един-два пъти, за да избира силата на удара.

В клозета внезапно влезе русият дангалак. Никога не бе влизал. Сега влезе. Аз изпуснах иглата...

Четвърти, пети, шести ден. Нощем малко вода, иначе — и ден, и нощ без храна. Никакво отпадане на силите. Без сън съм вече петнадесет денонощия. Чувам първите трамваи и изпращам последните.

Занимавах мислите си с много работи. Съпоставях „Началата“ на Евклид с „Органона“ на Аристотел. Възникват по едно и също време и са плод на едно и също подозрение. Дали единият не е учител на другия?

Прехвърлих гръцките неправилни глаголи. Знаех около хиляда. Спорих с Владо Георгиев, който виждаше тук действие на субстрата. Направих някакви съпоставки между сонетите на Петрарка и на Шекспир.

Седми ден. Общо седемнадесет дни без сън. Седем — без храна. Не бях отслабнал особено за тези седем дни. Ще рече, организмът ревниво пазеше запасите си. Какво ни предстои?

Точно за това не трябваше да мисля.

Бях брадясал. И без огледало можех да видя брадата си — вече повече от двуседмична. Не давах да се бръснем.

Осми ден. Не зная дали ще издържа. Болката не е за търпене. Но въпреки това не я ли търпя? Дано не се стигне до някакъв паралич...

На десетия ден ме изкараха отново горе. За първи път не ме ругаха.

— Има ли нещо да кажеш?

— Нямам и понятие какво ви интересува.

Тогава пунгаш номер две (софийският „елегантен“ пуц) стана и почна да ме бие с юмруци по лицето. Като ми разби хубаво зъбите и

устата, ме остави. За моя изненада пунгаш номер едно каза на пунгаш номер три:

— Свали му белезниците!

Свалиха ги. Много предпазливо извадих ръцете си отпред. Бяха станали като боксови ръкавици — тъмнолилави, огромни. Видях, че пунгашите ме гледат с пунгашко любопитство, с трепет и сякаш със страх.

По-късно разбрах каква била работата.

При разнасянето на събралата се в ръцете кръв, като правило следва емболия. Някакъв съсирек тръгва в широката вена... Тези белезници са ми сложени в изпълнение на смъртна присъда, издадена преди още да ме попитат как се казвам.

Така умираха, без следа от насилие!

Отново едно съветско-еврейско изобретение. Те остават с „чисти ръце“ (Дзержински) и най-важното, не полагат усилия.

Всичко казано от философи и поети ще се сбъдне...

Но сега аз стоях пред тях с ръце като боксови ръкавици...

— Върви в килията. Ще ти донесат храна.

Неял десет дни, внимавах. Храната беше фасул с месо. Достатъчно бе да се нахраня, за да отида на оня свят. Хапнах много малко хляб с фасул и изпих голямо канче вода. Това заместваше супата. След гладуване се почва със супа.

И пак не легнах да спя. За първи път след тия десет дни седнах. Краката ми бяха неописуемо отекли. Вдигнах панталоните си, за да видя в какво положение са. Уплаших се. Тогавя полегнах малко, но без да вдигам краката си на пейката. Водеше ме някакъв инстинкт.

Часове наред бавно-бавно раздвижвах ръцете си и гледах как полека спадат отоците по тях и краката. За емболия не се и досещах, не знаех, не предполагах. Но съм постъпвал както е трябвало да постъпя.

Започнаха неистови болки в гърба, в мускулите и в костите. Търпях ги. За първи път почувствувах глад. Имаше малко хляб. Почнах да го дъвча бавно.

Заспах така, както бях полегнал на пейката. Насън съм паднал, но не съм се събудил. Беше краят на февруари и доста студено, достатъчно, за да ме хване пневмония — пневмониците не ги пращаха в болница, те умираха в арестите.

Но моят организъм бе понесъл непоносимото и бе победил. Докато бях в тебеширения кръг, мислех, че легна ли, ще спя непрекъснато двадесет и четири часа. Рано сутринта се събудих отспал и бодър.

Изведоха ме горе. Дадох ми една торба от майка ми. Топла (все още) питка, сирене, кутия желирани бонбони. Бяха ми пратили своята храна, милите. Имаше и няколко книги на Пенчо Славейков и „Естетиката“ на Кроче на италиански.

За мое удивление не ми взеха италианската книга.

Пунгаш номер едно каза:

— Сега трябва да четеш други книги. „Педагогическа поема“ например.

— За нищо на света! — казах.

Не можех да търпя пропагандната литература.

Слязох долу и зачетох Кроче. Този труд бях чел неколkokратно. Сега ми беше особено мило да го чета и прелиствам. Спомнях си обстановката в моя кабинет вкъщи, книгите на лавиците, дебелият томове на Хегел, Кант, Сантаяна, Джентиле, Х. Ст. Чембърлейн.

В този мой кабинет бях прекарал щастливи часове. Там духът ми бе бродил през пространствата и времената. Там бях чел история на културата, философия, драматургия и поезия. Сега книгата на Кроче ме връщаше под родния покрив.

12

Следствието започна. Техниката се оказа проста. Искат ти да напишеш много подробна автобиография, още от детинството и насетне. Анализират текста и търсят за какво да се захванат. Ако си имал съученик, който е станал опозиционер, искат да признаеш, че си му давал сведения за партията. Ако твой приятел от детинство е станал полицейски офицер, то ти си този, който му е съобщавал къде са се намирали партизаните.

Ах, тия партизани! Те бяха вечният предлог. Оказа се, че горедолу един милион българи са взели участие „доброволно“ в преследването на партизаните — ако истината бе такава, сталинистите нямаше никога да победят.

На мен, слава богу, не ми навираха в очите вечните си партизани. (По-късно те избиха немало партизани, без да страдат от скрупули!)

Бързо долових тактиката им. Моите биографични текстове не им даваха материал. Впрочем, аз и не помнех имената на много свои съученици от отделенията и прогимназията, бях самотен, връзки нямах.

За да видя дали съм прав в предположенията, направих един опит. Вена Кърпачева ми бе съученичка в отделенията. Писах това. Веднага се нахвърлиха върху ми: кога тя ме е запознала с баща си и какви услуги съм му правил.

Значи бях прав. Оттук нататък внимавах върху всяко име, върху всяка подробност.

От биографията ми не „изскочи“ нищо. Скъсаха листовете и ме накараха да почна пак. Пак нищо не излезе.

Заложиха на втория си номер. Славянинът благородно е склонен да приема, че е виновен за световната мизерия. Търсят в текстовете някакво провинение от морален характер, което раздуват (сега те са специалисти по етика!) и гледат дали ще се хванеш.

Мнозина приемат подобни „обвинения“, вживяват се в своята вина.

Бях запознат с Фройд. Схващах, че тя интуитивно следват психоанализата. Те преодоляват цензурата (по Фройд) не за да те лекуват, а за да ти създават една нова травма. Насаждат ти невроза, казано накратко. И понеже са невежествени в психотехниката и всичко е грубо, то работата става още по-ефикасна. След два-три сеанса съответният идиот е невротизиран и му трябват години, за да оздравее психически.

Така подлудяваха в килиите цял един народ.

Накараха ме да пиша трети път. Сега приеха ръкописа ми. Обещаха процес и една присъда повече от десет години. За нищо! Беше възможно.

Цялата тази гнусна история се разиграваше пред портретите на двама лигави сталинисти: Ромен Ролан и оня никаквец Максим Горки.

Горки, заедно с комунистическите му педагогизми, бях изхвърлил отдавна от съзнанието си, но на френската свиня все още вярвах. Сега можех да забележа как неговият портрет със задоволство наблюдава зрелището. По-късно, през 1956 г., „Ле летр франсез“ публикуваха неговите записки от посещението му в Русия, от които се вижда, че много неща са му били известни. Но е мълчал. През 1985 г. четох във френската преса, че той е бил „в услуга на Гулаг“. Така бавно се разкри мисловната революция на един френски радикал.

Моето следствие отиваше към края си. Не направих признания, че съм шпионин и не писах против никого.

Седях в килията си, вече без да бъда тормозен — подготовка за процеса и затвора.

Тук гадовете загубиха интерес към мен. Пращаха им нови жертви. Така че ме изоставиха на началник ареста.

Той се оказа много добро момче. Йовчо пускаше непипнати торбите на мама до мен. Мама ми изпращаше книги. Молиер на френски, „Дон Кихот“ на испански, „Гъливер“ на английски.

Тия книги са критика на цивилизацията и подхождат за затворническо четиво.

Въпреки многото брадати професори и многото катедри, аз не знам да е казано или написано нещо изключително за тях.

„Гъливер“ съдържа една особена социална доктрина. Основното противоречие за Суифт е между духовните нива. Векове след него социалната мисъл търси контрастите в имуществените отношения.

Суифт е безапелационен: на арената в бой са дребнавото мислене и духът, човекът и човечетата. И това няма нищо общо с „имуществеността“.

Знам чудесата на молиерознанието. Но ще кажа, че Молиер няма нищо общо с Теофраст. Тартюф и Мизантропът не са характерни — това са величествени врагове на културата, синтез на лицемерието, омразата, себичността. У Молиер според мене има една доктрина, пространна почти колкото християнството, и не е чудно, че двамата с Паскал са съвременници и че съществуват дълбоки сходства между тях — дотам, че по едно време се твърдеше, че комедиите на Молиер са писани от Паскал.

„Дон Кихот“ не е литературна творба. Нито едно от многобройните му подражания не се е оказало успешно. Това е така, защото „Дон Кихот“ не е литература, а пламенна любов. Той е в абсурдното положение на пламенен християнин. Тази книга е немислима без католицизма.

Междувременно ставаха различни събития. Имаше някакви „избори“ и сталинистите вкарваха в кауша „провинилите се лица“.

Каушът се пълнеше.

Умря Георги Димитров. Натъпкаха кауша с хора, които се били радвали на смъртта му. Напредваха нещата около Трайчо Костов.

По повод на събитията растеше анекдотиката.

Трима братя се събрали да си пийнат — тихо и кротко. Пийнали си и легнали да спят. През нощта полицията нахълтала. Арестувала ги за това, че се били „радвали“.

— Пили сте по повод смъртта на Димитров!

— Ама чакайте, от смъртта му мина една седмица. През това време и вие сте пили.

— Хитри сте. Не сте пили веднага, почакали сте да мине време.

— Сега и тримата бяха при мене. Изтрезняваха.

13

Ситуацията се изясняваше. Всички тия хора бяха предназначени за лагер, не за затвор — следствията им минаваха набързо, за един ден. В лагерите имаше нужда от работна ръка. Ще рече, щом ме държаха с тях, и аз бях предназначен за лагер.

Оглеждах се, за да опозная компанията.

В килията бяхме вече повече от тридесет човека. Спяхме седнали, скупчени един до друг. Имаше всякакви.

Имаше двама емигранти от Аржентина. Българинът обича да се прави на „дръж ми шапката“. Аржентинските българи решили да се върнат в милото отечество, разрушено от войната и поразено от сталинизма. „Прогресивният“ българин не вярваше на никаква новина, която не отърваше на неговия оптимизъм. Така че тия двамата се изтресли тук. Два дена пили и яли по банкети и вдигали тостове за „социалната“, на третия ден се намерили на улицата, без квартира, без пари (взели им песосите!), без работа. И „прогресивните“ българи рекли да се върнат в Аржентина. Обаче ги пратили в кауша. За мен двамата бяха добре дошли — да си поприказваме на испански (тогава много малко хора го владееха).

Имаше един неграмотен леяр, Младен, алкохолик, който не знаеше кой е Георги Димитров, а бе докаран тук заради него. Младен пиел всяка вечер. Пил и тази. „Що щат от мене? Па я си пием.“

Имаше един цирков артист — Лазар.

Обвинението беше, че късал афиши от „предизборната борба“. (Каква „борба“? Опозиция вече нямаше!)

— Никакви афиши не съм късал — каза. Ето как стояха работите. Лазар бе жонгльор и поради характера на професията си не можеше да пие. Но веднъж или два пъти в годината „избива чивия“ — напивал се. Тогава имал следната тактика: за да не падне на улицата и нещо да го сгази, както и да не простине, Лазар се качвал на трамвая, сядал някъде и правел „курсове“. Плащал си на кондуктора и се возел

от едната крайна спирка до другата. И така, в продължение на два-три часа, изтрезнявал.

И този ден постъпил така. Не е слизал от трамвая. Но някакъв лекар го насосал, видял го бил как къса афиши.

Времената бяха такива. Чрез ежедневно дребно предателство и клеветата се градяха кариери. Този лекар винаги е регистриран като „приятел на властта“. Нещастник!

— Научих името му — каза Лазар. — Като изляза, ще го убия. Защото две-три години в концлагер значи край на професията. Аз всеки ден се упражнявам.

Той се замисля, после казва:

— Рекох им там, на следователите: аз съм циркаджия, каквото ще да стане, социализъм ли, комунизъм ли, аз оставам циркаджия. Какво ме интересува кой управлява? Надницата ми е същата.

— А те? — питам го.

— Няма да ни излъжеш! — викат.

Той е прав. Неговият живот не зависи от политическите промени, циркът е един свят за себе си и в себе си.

Но сега аз наблюдавах не само себе си и анализирах не само своя случай. Сега разполагах с богат емпиричен материал и можех да правя по-свободни заключения.

Картината се бе изяснила. Сталинизмът вече не беше нещо прикрито, почти като загадка. Виждах неговите проявления, реакциите му спрямо различни социални среди.

Засегнати бяха всички социални слоеве — интелигенция, емигранти, селяни (имаше и такива при мене!), работници, търговци, политически дейци, бонвивани. Догматизмът бе универсално недоволен от човека. Сталинизмът приемаше като положителен само механичния и безсъдържателен човек — дребният чиновник, който кисне в глупавата си канцелария и не върши нищо. Извън него почваше „зоната на врага“!

Една вечер вратата се отвори широко. Взеха да ни викат по име. Започваше се! След известно отпускане нервите ми отново се изопнаха. Междучасието беше свършило...

Товареха ни на един камион така: аз лягам върху гърдите на някого, върху моите ляга пък друг. Така — един върху друг, лягаме

четири-пет човека. Само главите ни са открити, за да можем да дишаме. Къде ни карат? Неизвестно!

Камионът спря на „Московска“, където имаше голям арест. Оттам поехме нов човешки товар. Един висш полицаи наблюдаваше операцията. Някой го освети с прожектор в лицето и аз видях безкрайно доволната му усмивка.

Беше необикновено пътуване. Така, лежешком, не можехме да видим нищо. Питрахме лежащите върху нас, но и те не виждаха нищо особено. Някой каза, че се носим по Княжеското шосе. Значи отивахме към мини „Перник“.

Ноцта беше влажна. Имаше лека мъгла. Минавахме през тънки облачета и обстановката ставаше почти мистична. Някой каза:

— Ще ни разстрелят!

— Глупости! — каза друг. — Имат нужда от роби, от работници. — Движехме се по равно, не се изкачвахме и не слизахме. Моторите работеха равномерно. Това потвърждаваше предположението: към Перник.

След около час камионите намалиха скорост, направиха бавно завой. Влизахме в някакъв двор, минавахме през някаква бариера. Започна „разтоварването“.

Видях малка приземна сграда в дъното — една висока. Намирахме се в нещо като голям фабричен двор. Бяхме хора от пет-шест камиона.

Колите се изтеглиха, а нас ни строиха в шахматен ред. Никой да не говори с другите. За нарушение — разстрел на място! Край нас сновяха копои с пистолети в ръка.

Лазар бе пред мен.

От постройката срещу нас излезе полицейски офицер — много елегантен (силното осветление на двора позволяваше да се види това). Пред него вървеше агент с петромаксва лампа в ръка и осветяваше едно по едно лицата на арестуваните. Полицейският офицер се спираше и добре оглеждаше лицето.

При целия риск Лазар изсъска тихо:

— Остап Гершанов. С един удар прави фрактура на черепа.

Лазар явно се тревожеше за мен, безпомощния интелгент.

Разбрах неговия риск и реших при всички случаи да се владея. Гершанов мина край мен и дълго ме гледа.

— Ти какъв си?

— Чиновник.

— Тук чиновници няма. Политически?

— Бях ремсист.

— Троцкист ли си?

— Не.

— Значи троцкист.

Като огледа всички, се прибра в стаичката. Почнаха да ни викат един след друг. Чуваха се крясъци и удари. Беше почнало „обработването“.

Вторият или третият получи предсказаната от Лазар фрактура на черепа. Сложиха го навън на земята в безсъзнание (комоцио церебри!).

Приех съдбата си безропотно. В края на краищата, веднъж се мре!

Влязох. Гершанов стоеше съвсем сам — нито един от копоите му не беше край него. Униформата му бе ушита с голяма грижа, ако е искал да бъде елегантен, изглеждаше префърцунен.

По-късно научих за него: келнер от Варна, сводник и сифилитик. От турски или татарски произход, неизвестно. А може и да е бил евреин.

Прие ме нацупено.

— Тук комунисти няма — каза. — Комунистът тук съм аз. За какво те доведоха тук?

— Без обвинение. Следствието нищо не установи.

Върнах се в шахматната редица.

Казаха ни, че ще прекараме остатъка от нощта в банята. Минахме край затворническите бараки. На един прозорец стоеше мъж на средна възраст, прочутият майор Стрихинов.

— Горے главата, господа — каза високо той, — тук се води бой с болшевизма. — Откараха ни в банята, по-точно в помещението за въглища. Спахме върху тях.

В пет часа ни строиха в шахматен ред. Имаше нещо призрачно в гледката — през нашата колона минаваха редки мъглици, които придаваха митичност на зрелището.

Започваше разпределението — търсеха копачи.

Сторил съм се по-силен, по-плещест, и ме взеха в копаческото отделение. Лазар, като по-дребничък и почти ефирен го взеха във

въжарското отделение, където почти нямало работа.

След разпределението (аз бях втора смяна) ни раздадоха затворническо облекло. Това бяха стари войнишки и трудовашки дрехи, кой знае колко пъти изхвърляни от употреба. Нас ни облякоха буквално с дрипи. Моят шинел беше без ръкави и го намятах като пелерина, така ми излезе прякорът Кардинал Миндсенти.

Нашите собствени дрехи пакетирахме и те отидоха в някакъв склад. За колко време? Никой не знаеше.

Оказа се, че ни обличат в парцали просто за да ни унижат (сталинистите си знаеха работата!). Лагеристът се спираше на два метра от полицая, сваляше шапка и казваше почтително:

— Господин милиционер, моля за вашето внимание.

Селските лумпени се самозаграждаха с „почит“. Господин капитан, господин милиционер, госпожо, госпожице, господине, това бяха обръщанията към персонала.

Персоналът тук се състоеше от лумпени, които се обличаха много луксозно.

По онова време все още се носеха сака с ниски рамене, дълги едва ли не до коленете, ризи с високи яки и връзки с много малки възли. Така се обличаха „суингите“, които масово напълниха концлагерите.

„Персоналът“ на лагера се обличаше така. Когато те се обличаха по модата, тя не беше за презрение.

Блаженстваха, че ги наричаха „господине“, блаженстваха, че се обличат като суинги. Такова бе блаженството на „другарите“.

Нещастникът, който получи фрактурата, някакъв студент, пострадал, защото нарекъл Гершанов „другарю“. Това обидило келнера хаймана.

Впрочем този студент почина през деня от възпаление на мозъка. Не му бяха дали никаква медицинска помощ. Не успя да изкара и един ден в лагера.

Нашата „партида“ даде първия си мъртвец още в първия ден. Какво ли ни чакаше?

Останах за малко насаме с Лазар.

— Имаш ли представа от копаческата работа?

— Много е изтощителна. Но има едно предимство.

— Какво?

— Никой не те закача да правиш шпионаж сред колегите си. Копачите поддържат производството и ще рече, те поддържат ДС, защото мините плащат срещу нашия труд и парите отиват в касите на министерството. Отгде иначе средства за толкова баровци? Не ги ли видиш как са облечени? Така че копачите не ги закачат. А нас непрекъснато ще ни безпокоят. Бих станал и аз копач, но ръстът не ми позволява.

— Откъде знаеш тия неща?

— Цяла България знае всичко за лагерите, само ти не знаеш нищо.

За условията в лагерите се знаеха много неща. Но най-важното предстоеше да научим.

В една смяна имаше около тридесет копачи, докато цялата смяна се състои от триста души. Тридесетте изкопават въглищата. Останалите ги транспортират.

Така нареченият „подкоп“ трае четири часа. През това време (с изключение на фронта) производство на въглища няма. Маневристите прекарват празни вагончета на забоите и ги „тумбат“ край шината (изкарват ги от линията). През това време кукарите и въжарите също така нямат никаква работа.

Работата на кукарите е никаква. Кукарят закачва с една кука вагончето, което се спуска по нанадолнището, а хаспелистът го изтегля пълно. Кукарят има десетина движения на смяна. Въжарите следят безконечното въже и освобождават движението от него вагончета. Хаспелистите пускат и спират малкия електрически мотор.

Огромна част от тези хора е излишна в мината. Но те се водят „на надница“, мината плаща за тяхното присъствие. Така се пълни сталинистката полицейска каса. Полицаят ограбва и мината.

Строиха ни за обед. Копачите получихме по 800 г черен клисав хляб (останалите по 400 г). Чорбата беше пера от лук.

Никога не разбрахме откъде ги вземаха тези пера и какво правеха главите лук. В чорбата имаше по две зърна ориз и недоловимо количество олио. Аз плиснах буламача. Продавах боза и си купих половин литър — поне в нея има нещо хранително, така до края карах на боза и хляб. „Месо“ готвеха веднъж в седмицата. Докарвах някакъв полуизгнил труп на говедо и го оставяха да угние добре още няколко дни. Тая отрова пък бе още по-лоша от супата с лучените пера.

От лавката можеха да се купят някои неща срещу „марки“ (прибраха ни парите и ни дадоха марки). Всъщност може да се купи само „ДИОККИ“, пулп, минаващ за мармалад, изсушен на калъпче. С тоя пулп и с бозата мнозина се хранеха.

След „храна“ се строихме и тръгнахме към мината.

Вървахме около два километра край жп линията и стигнахме до входа на мината, над него стоеше старият миньорски лозунг: „Бог на помощ!“. Още не смееха да го сменят.

Тук разпределиха копачите по двойки. Мене ме дадоха за помощник-копач на един едър човек, бивш офицер.

Влязохме във входа. Там, в така наречения магазин, ни дадоха сечивата: шилка, лопата, свредел. Трите заедно тежат доста. Цивилните миньори отиват по своите забои с влакчета, но ние носим своя товар няколко километра под земята. Да вървиш приведен, с тая тежест на гърба, не е съвсем приятно. Отправихме се към галериите. Пътят ми се стори безкраен.

Стигнахме галерията и окачихме карбидните лампи на кюприите. Поручикът ми обясни в какво се състои нашата работа. В средата на пласта, на височината на кръста, във въглищата минава един пласт хума или глина. Този пласт се „изземва“ с вилката. При удар шилката се впила в глината. Копачът „отчупва“ от нея, така да се каже, едно парче, голямо колкото кокоше яйце.

Търпеливо и като се прицелва добре на светлината на карбидните лампи, копачът вади тази хума къс по къс. Той трябва да достигне дълбочина един метър и двадесет сантиметра.

Така във въглищата се образува процеп, който разделя пласта на горен и долен. В горния пласт се пробиват със свредела две дупки, а в долния — три. В тях бомбаджията вкарва шашки тротил, които взривява със запален фитил в проветрените галерии и с електрически ток — в гризутното.

В зависимост от дълбочината галерията бавно се изпушва. Пушекът е много опасен. Той е мъгла от мастни капки, които са начало на туберкулоза или пневмония.

Това поручикът ми обясни накратко.

Той копа известно време, а аз грижливо наблюдавах действията му. После предостави забоя на мен.

След десет минути се бях издишал напълно и плувах целия в пот. Тогава поручикът ми обясни, че тук основната тайна е в дишането, както при плуването (аз пък бях лош плувец!). Човек не прави големи усилия, усилията са еднакви, равномерни. Трябва да свикна на един механичен труд, който трае часове.

Болеше ме главата и ми се повръщаше. За да ми покаже нашето състояние, поручикът запали клечка кибрит. Чу се само „фъфлене“, пламъче не се видя.

— Няма кислород — каза той, — дори фосфорът не гори.

— Ами карбидните лампи?

— Те изяждат последния ни кислород.

— Защо не ни дадат електрически?

— Електрическите са нужни в гризутното.

Тогава не знаех, че в този следобед поручикът ми спасява живота.

Живеех с предразсъдъците на времето. За корпуса в Ниш, където бе служил той, се чуваха „ужаси“. Не знаех, че тези „ужаси“ са детска работа в сравнение с очакващите ни.

Естествено, не свърших за пет пари работа. Нормата за двама ни изпълни поручикът. Ако не беше я изпълнил, очакваше ме „тихата смърт“, за която ще говорим по-нататък.

Тук изказвам на нишкия поручик своята признателност. Като всяка българска признателност, тя идва късно и не е нужна никому.

По-късно аз също спасявах от смърт новодошлите, работейки за двама.

След експлозията почакахме забоят да се изчисти от пушека. Сега пък започна товаренето на въглищата по вагонетките. И тук не се отличих много.

Опитните копачи товарят половин тон вагонетка за три минути, някои дори за две (в зависимост от мястото!). Все пак, трудех се.

Натоварихме въглищата за около час и след това „отсякохме забоя“. С кирките се сваля от стената някой недобре разкъртен от експлозията блок.

Дочакахме минния техник, който отбеляза нашето производство.

Тук трябва непременно да се спра заради едно обяснение. Българският читател е подозрителен. Той подозира, че авторът се „опиянява от собствената си личност“. Това е позволено само на преводните автори. На българските е забранено. Ако читателят заподозре такова нещо, той хвърля книгата с къса псувня.

Та тук именно е необходимо обяснението. Клокочи ли романтично сега моето сърце при съзерцанието на тези ретроспекции? Позволявам ли си да гледам на тази книга като на нещо значимо? (За българския автор това е също непозволено!) Въобще „как смятам да я карам“? Ние, българските автори, сме отгледани с бич в ръка.

Впрочем, обяснение дължа първо на себе си. Аз също се подозирам в „самоопиянение“.

Нощес сънувах необикновен сън. Сънувах Марко Минков, на когото толкова много съм задължен. И както става насън, той е същевременно и Т. С. Елиът (между тях имаше известна физическа прилика).

Сега това двойно лице ме запита приблизително следното:

— Вие вече имате световно признание и аз много бих искал да Ви питам: до какви особени истини стигнахте?

— Първо, дадох си сметка за страшното социално ограничение на средите, от които произхождам.

Това мое признание дълбоко го разочарова.

— Аз имах предвид някоя универсална истина...

Тогава казах:

— Стигнах до заключението, че добротата е най-висшето постижение на човека, но че аз за съжаление не съм в състояние да я спечеля.

Нима сънят ме обвиняваше? Нима аз също се бях стремил не към истината, а към „своята реализация“ (чрез литературата?).

Не зная защо сънят лъжеше.

От момче аз бях отхвърлил и универсалната литература, и универсалната философия. Писал съм за тази земя тук и за тези хора сега. Писал съм за простонародни форми на културата, селската, градската, за национално-народностните традиции, към които никой „културен читател на Запада“ не би проявил никога интерес. И това не е от национализъм или патриотизъм, а от любов към реалността, единствената истина. И затова дълбоко, социологически изучавах и реалността в Евангелието.

Моят сън бе фалшив свидетел срещу ми. При това той имаше цялата достоверност, която се приписва на съня.

Истините, до които стигам, не са универсални. Нима някой някога се е интересувал от страданията по тези земи? Насилствените ислямизации и геноцида или Батак, или по-късно Шабла-Дуранкулак?

Това са епизоди. Историята се групира около малко лица.

Следователно и аз пиша за недоверчивия български читател, за този, който се оправдава, че „не е знаел“ (у нас винаги толкова много хора „не знаят“ и поради това са вечно безукорни!).

Пиша, за да се преборя с една отечествена лъжа, в името на мъчениците, чиито страдания видях.

Всичко това пречи на добрия стил и на блестящото изложение. Преди всичко самата композиция е банална.

И много още банални неща ще се срещнат в този текст. Но аз се утешавам с това, че не пиша за литературата, пиша за истината.

Но тук се добавя и нещо друго. Аз съм вечно претоварен с журналистическа работа — от нея най-сетне живее цялото ми семейство. И сега съм затруднен, трябва да довърша книгата и да не оставя статиите. (Какво ще ядем утре?) Опитвам се да съчетая и двете. Оттук идва и напрежението.

Това напрежение винаги (когато съм го имал) се долавя от близките. Жена ми се изнервя и почват караници, но защо, тя никога не би могла да си обясни.

Всеки, който ми дължи нещо, пари или услуга, изчезва. И започват „дребни закачки в печата“, „дребни политически клевети“.

Докато бях на работа, в службата почваше някакъв бунт против мен. При подобни условия работех в театъра. Ходехме на работа само сутрин. Усетиха, че съм затруднен и ме оставиха да ходя и следобед, а

ме задължиха да гледам и вечер спектаклите, дали актьорите не ги обръщали „на кодош“!

Така веднъж жена ми заяви, че ако не отида с нея на море, ще се разведем. И аз върших на плажа една жестока и несъвместима с морето, слънцето и атмосферата работа.

В такива случаи непременно се разболявам. Зъбобол, ишиас, ангина. И в момента ме е затресъл един грип. (Ако оставя писането, веднага ще оздравея и ще се подобри атмосферата около мен).

Ах, да, писането на подобен труд малко прилича на писането на литературни текстове, особено на такива с много претенции. Остава ти сухата истина, фактът, състоянието и неговия по възможност точен анализ.

Писането на такъв труд става с разрязани пръсти.

Така че аз дадох нужното обяснение на придирчивия и недоверчив читател.

Най-сетне ние излязохме след първия работен ден. Беше тъмно. Поехме обратно по пътя. Разбира се, аз бях смазан. В ходенето забелязах нещо особено. Старите и опитни затворници спяха, ходейки. Как успяваха да правят това? По-късно и аз се научих да вървя, спейки.

Стигнахме в лагера към дванадесет часа. Отново супата от лучени пера! Сега нямаше откъде да се купи боза. Аз намокрих с нея хляба си, колкото да го сдъвча.

Сутринта бях видял спалните помещения, но сега си дадох ясна представа за какво се касае. На наровете можехме да легнем само „ребром“ и никакво обръщане през нощта не беше възможно. Впрочем никой не се обръщаше и никой не се будеше нощем. Падаха и буквално умираха.

На сутринта станах късно. Поне за това не ни закачаха, копачите. Ако имаше извънредна работа в лагера, хващаха кукари и въжари. Много вярно бяха премерили къде секват нашите сили и ни държаха на ръба на изтощението.

Ядох боза и хляб. Това, което наричаха чай, бе някаква помия, при това без капка захар.

Седнахме с единия от маневристите и се загледахме във входа на пътеходната. Неочаквано за себе си казах на френски:

— Ле кав дьо Ватикан. (Подземята на Ватикана — роман от Андре Жид.)

— Каква чудесна книга — каза маневристът.

Отприщи се чудесен литературен разговор, от тези, които обичам, каквито водехме с Томата Томов, Атанас Далчев, Жорж Ато.

Моят събеседник беше поетът и впоследствие преводачът Жорж Мицков. Той беше завършил романска филология в София, но си бе дал огромен труд за проникване във всички литературни и лексически пластове. Разговорът с него бе цяло удоволствие.

Моят нишки поручик ни слушаше свъсено. Несъмнено за него ние бяхме тези нещастни франкофили, които доведоха до промяната

или помогнаха да стане тя и които заслужено бяха изпратени тук.

Тогава аз не мислех като него, сега обаче се питам: дали наистина не беше така?

Винаги съм обичал литературния разговор на съответния език. Понякога сънувам на чужд език, както сънувах на английски срещата си с Минков. И какъв великолепен елизабетински говорих оная нощ! (Два дена преди това бях чел отново „Хамлет“ в оригинал.)

Говорейки на френски за Андре Жид, ние се наредихме да си купим ДИОККИ. Той ме посъветва да си купя ДДТ заради въшките — един много полезен съвет. Преди да тръгнем на работа, посолихме с детете бельото си отвътре. Много по-късно разбрах, че това е било особено опасно.

До започването на смяната имаше още време. Жорж, който бе тук от доста време, вече се бе снабдил с някои френски книги. Сталинистите ни оставяха чуждата литература. Те я гледаха с върховно презрение. Разбира се, беше забранено тези книги да се изнасят. Те оставаха в лагера.

Зачетох „Претексти“ на Андре Жид на френски. В душата ми нахлу цялата скъпа за нас интелектуална атмосфера.

Върху ми падна сянката на човек, много прилично облечен за нашата обстановка.

— Да ви се представя — каза на френски той. — Аз съм капитан Добри Станчовски, от разузнавателната авиация, свален три пъти през войната, но останал жив.

Гледаше ни будно, весело, интелигентно лице.

Това, че един офицер говори френски, беше рядкост. Веднага го сложихме да седне до нас.

Той изказа почитта си към Франция. Французите, каза ни, са дали образци на умно мъжество, англичаните — на ум, германците — само на мъжество.

Оказа се, че сам бе научил френски език и го говореше доста коректно. При това го беше научил по лагерите и затворите. Сега учеше испански. Аз веднага му предложих помощта си.

Чудесна литературна компания! Четири години след „социалната“ старият културен тип се възпроизвеждаше! Все още.

Някак съвсем естествено аз се сблизих с групата на Латин, Доктора, Станчовски.

Латин бе як селянин от Северна България, но бе завършил гимназия и бе участвал във войната. Бяха го пратили в лагер, защото търсеше баща си.

Малко след преврата две хлапета дошли и арестували баща му. Оттук следите му се губят. Не го вписват дори в списъците на така наречения „народен съд“, с който узаконяваха саморазправите. Старият му баща не се е занимавал с политика, нито е бил кмет или бирник. Не е бил кръчмар или богат човек, не е давал пари под лихва, не е бил мразен от никого в селото.

На сина не искат да кажат какво е станало с бащата, не искат да му предадат трупа. Синът почва да бомбардира прокуратурата. Но там отдавна няма прокурори — там има друг тип полицаи. Крайният резултат е този — синът е „въдворен“.

Докторът бе зъболекар, беше следвал в Турция. Той просто не можеше да търпи сталинистите, не можеше да ги гледа. И всеки пет минути казваше нещо заядливо и точно по техен адрес.

Историята на Станчовски беше такава.

Той беше инвалид от войната, трицепсът на дясната му ръка изобщо липсваше. Лекарите му казали, че ако се научи да пише с нея, ще бъде голяма придобивка.

Но Станчовски бе силен и героичен човек. Той имаше култ към телесната сила — и към своята също. Започнал упражнения с топка за тенис. След шест месеца започнал да си служи с ръката. След една година вече беше изкопчия.

При ревизия му отнели инвалидната пенсия. После му сменили и категорията: от военен инвалид станал „царски офицер“.

Това, че имал воля, че е победил съдбата, ги вбесило. Тъкмо по онова време сталинистите развяваха един от своите литературни парцали, „Повест за истинския човек“. Това, че един „царски офицер“ си беше позволил да направи нещо подобно, бе непросримо за тях.

Нашата групичка от петима-шестима приятели копачи не се беше прославила с нищо в лагера, където имаше много видни културни дейци и политически личности. Единствен Станчовски бе популярен. Той ходеше с кривата си лула и с една книга на Екзюпери в джоба. И той бе голям поклонник на писателя летец.

Отново тръгнахме на работа, отново бяхме в забоя. Сега свърших някаква работа, особено при товаренето. Моят нишки

поручик бе доволен от мен.

На четвъртия ден свърших работата си сам. Три дни поручикът бе жертвал силите си заради мен.

Затече копаческото всекидневие. Сутринта ставахме по-късно, мотаехме се из двора, четяхме книги или разговаряхме. Написах първото писмо до вкъщи. Имах право да пиша и да получавам една пощенска картичка месечно — точно от петнадесет реда.

Моят духовен живот не се измени съществено. В лагера бе натъпкана естествената ми интелектуална среда. Ние продължавахме да водим същите разговори и дискусии, както и на свобода.

Моят тесен приятелски кръг бе чисто интелектуален. Не бях от тия, които се занимаваха с политика. Затова разговорите ми рядко имаха политически характер. Разбира се, по-късно бях принуден да участвам в много сериозни политически дебати.

Полека-лека се адаптирах към труда и глада, доколкото човек изобщо може да се адаптира към тях. Очите ми почнаха да се отварят за различни опасности, които не се забелязваха на пръв поглед.

След около месец вече бях „изпечен лагерист“.

Животът в лагера си имаше важни детайли. Лагерът не бе единна структура. Съществуваха три смени миньори, едните бяха постоянно първа, другите се меняха втора и трета.

Причината за това деление беше да се поддържа самодейността. Сталинистите, където и да се мъкнеха, каквото и да правеха, носеха със себе си и своите шаблони. И тук имаше самодейност. Разбира се, превъзпитаваха ни!

Имаше затворническа група. Поставихме, естествено, „Снаха“ на Каравелов, но аз не отидох да видя спектакъла.

Бях приятно изненадан обаче от затворническия хор. Нито един съветски марш, нито една бригадирска глупост. Само народни песни и една-единствена руска — за дванайсетте разбойника.

Освен миньорите имаше тухларска бригада — тя бе лагер в лагера. В нея бяха депутати от БЗНС на Никола Петков и някои анархисти, които познавах.

В тая бригада работният ден продължаваше от пет сутринта до осем часа вечерта. Вдигаха непрекъснато нормата на тухларите — най-накрая тя стигна десет хиляди тухли на ден от един човек, при това примитивно производство! Само изготвянето на калта колко време и сили отнема! После идва сеченето на тухлите.

Тия мъки явно не ни бяха достатъчни, садистите измислиха и нещо друго. Раздадоха на хората къси дочени гащи. Затворниците, невидели слънце отдавна, след калта и локвите, където слънцето се отразява, изгоряха за един ден. Изгарянията им бяха от индустриална степен. Такива изгаряния не съм виждал нито преди, нито след това — мехури, пълни с течност, с големината на детска глава.

При това положение тия хора трябваше да произвеждат десет хиляди тухли. Садистите бяха изобретателни. Разбира се, неколцина починаха от изгарянията.

Това, което препатиха и издържаха тези хора, не съм го срещал нито в книга, нито на филм. Сам концлагерист, и то зле поставен

(копач!), аз тръпнех да не попадна при тухларите. Правех много опити да се заговоря с някои от тухларите, но те се връщаха късно, правеха проверка и бяха свободни, когато ние вече се строявахме за смяна.

Имаше и барака с обущарна, шивалня и счетоводство, където работеха лагеристи. Те бяха най-добре поставените. Хранеха се от милиционерската кухня.

От депутатите земеделци познавах само един човек. Той беше гимназиален учител по история. Дали не се казваше Митьо Сребров? Беше станал много популярен с една реч в народното събрание, където пръв в Европа и в света постави въпроса за култа към хегемона и за новия абсолютизъм.

Огромни събития се развиваха пред очите на всички. Пресата преливаше от информация. Социолозите и историците на философията от Антантата „не можеха“ да определят явлението (по-скоро не искаха да го назоват с истинското му име!). Само един, както се казва, „селски даскал“, се зае преди всички с тая задача.

Имах нужда да се срещна с него и да поговорим. Ала това беше невъзможно.

Най-жестоко третираните бяха земеделците депутати. Бившите царски офицери бяха далеч по-добре поставени. Те просто си работеха в рудника. Не тържествуваха при гледката на страданията на традиционните си противници.

— Сега се вижда — каза ми един полковник — колко прави бяхме през 1923 г., когато ги свалихме от власт. Този страшен режим щеше да се установи още тогава.

Един капитан ми каза:

— Състрадавам ги, но какво да направя? Пладненци се ангажираха с комунизма, с Кимион-Георгиевския преврат, с убийството на княза и регентите. Сега ги виж в какво дередже са, как ги третират техните съюзници.

Анархистите бяха третираните по друг начин. Интелигентите бяха малтретираните. Селяните анархисти не срещаха особени затруднения.

В лагера имаше библиотека и културен клуб, пълен със сталинистки „аганьоци“ и прочие помии. С виненочервени завеси на прозорците и такива покривки по масите. Вечно повтарящата се сталинистка светая светих, неизменният „червен кът“!

Тук царуваше Дило Дилов — един сбъркан човек! Говорител по радио „Данау“ през войната, след 1945 г. той се връща. Първоначално не го закачат, после го „въдворяват“. Сега от инкята Дило крещеше за мировите победи на комунизма.

В културния „актив“ имаше и някакъв поет от официалните, който някъде и в нещо сгазил лука. Той пишеше кресливи пропагандни стихове. Казваха му:

— Щом си толкова запален, защо не управляваш, а си тук?

Производството на целия лагер се управляваше от един капитан. При всяко ново „съревнование“ той изнасяше доклад в смисъл: „Ние прибавихме още една тухла към българската материална култура“. Никога не спомена „социализъм“. И най-накрая го дадоха под съд за „саботаж“ (вътрешна присъда). Видях как го откарват. Вървеше пред милиционера пъргаво и леко — беше успял да остане елегантен човек и въобще човечен в затворническите дрехи.

В лагера знаехме, че ние сме част от „Концентрационния свят“. Франкофилската интелигенция беше донесла поне тази книга на Давид Русе, заедно с придружаващите я скандали. Псувните на Пиер Декс, процесът Декс-Русе, на който Русе доведе към петстотин свидетели от съответните концлагери от времето на войната. Ние знаехме това и се интересувахме от българския концентрационен свят. Разказваха се невероятни неща за ранните лагери: Росица, Куциян, Дупница, за дигата край Видин. Прибавяха се разкази за Белене и за женския лагер в Ножарево. Някой бе направил изчисления, че в лагерите се намират средно около деветдесет хиляди души. Пускаха едни, хващаха други — да върви оборотът.

Имаше хора, пуснати и прибрани след една седмица.

Най-тъжен бе следният случай. Селянин се връща на село с документи, че е изтърпял наказанието си и е свободен. Местните сталинисти не го искат, арестуват го и го пращат обратно в лагера. В лагера си играят на „законници“. „Не можем да те приемем, няма заповед за тебе!“. „Добре, пуснете ме, ще отида в друг край на страната“. „Не можем и да те пуснем, щом са те довели“.

Държаха го една седмица да стои в една барака „като свободен“ и след това — върховна милост — „приеха“ го отново в лагера, сега дори и без знаменитите „списъци“ (административни „присъди“!).

Чухме за нещастията, сполетели Венелин Ганев. Карали го да жъне и той си срязал дълбоко лявата ръка. Едва не умрял от кръвоизлив. И тук оценките са различни.

— Великолепен юрист и велик демократ!

— Гордост за страната ни!

— Нещастен комунистически слуга! Получи си го!

Полека-лека почнах да различавам отделни лица в това множество.

Първият, който ме удиви, беше Константинов.

И сега го помня: дълъг, мрачен, черен.

Беше завършил американски колеж и по семейна традиция беше влязъл в демократическата партия.

За него се носеше следната мътва: като видял, че съсипват партията и че пред него се очертава концлагерът, той направил нещо невероятно. Влязъл неочаквано в Британското посолство, без полицаят да успее да го спре. И поиска да говори с посланика.

Посланикът не го приел, но се срещнал с някакъв чиновник от йерархията. Според мъвата Константинов заявил следното:

— Вие ни подведохте, че в България ще има демокрация, свободни избори, парламентаризъм. Ние ви повярвахме. Сега едно цяло поколение е предназначено да бъде унищожено физически. Как мислите? Дали някога ще има хора в тая страна, които да ви се доверят?

Британският чиновник отговорил:

— Господине, много добре разбирам вашето огорчение и дълбоко съжалявам за вашата съдба. Но повярвайте ми, такава е човешката природа, новите поколения ще ни приемат с доверие. Каквото е било — ще се забрави.

— Заедно с нас!

Казал Константинов това, станал, излязъл и бил мигновено арестуван. Подир едно мъчително следствие бил „въдворен“.

Тук, в лагера, чудо на чудесата, Константинов е внесъл трите тома „Конституционно право“ на Баламезов. Той обича конституционализма. Когато разбра, че съм чел Дюги, беше във възторг.

Цялата му история звучи твърде апокрифно. Но запитат ли го, той много се сърди и става неучтив. Възможно е да е апокрифна. Но и

така тя добре разкрива нашето психологическо състояние. Ние всички се чувстваме жертва на съюзниците, защото те имаха сили и възможности да прекратят тая гавра. Но работата е там, че интелигенцията на балканските народи остава и досега необичана в Лондон и Париж.

Константинов и неговият кръг обожават демокрацията. Те приемат различни „реформи“ на сталинистите като етатизацията (по-точно експроприацията), фактически приемат социализма без неговата полицейщина. Ще рече, че искат невъзможното. Без полицейската система този режим не може да трае и два дни.

Предпочитах да говоря с него за литературата. Беше изчел и изучил лексически и граматически Шекспир. Имаше великолепно чувство за елизабетинския английски.

— Шекспир намира готов този гениален език, който е създаден горе-долу половин век преди той да се роди. Поетът има гениален усет за него. Той го издига до висини, до които рядко е стигал един литературен език.

И той обича английските метафизически поети, особено създателя на школата, Джордж Хърбърт. Знае редица негови шедьоври (като „Грегорианско пеене“) наизуст и ги рецитира чудесно.

Тук е и антиподът на Константинов — Тошо Фашиста.

Той е бил един от малкото българи, приети в СС. Воювал на Западния фронт против съюзниците. Пленили го и го настанили във военнопленнически лагер в Италия. На Тошо не му се стояло и лагера. Той избягал в България.

Тошо Фашиста не знае езици, няма книги, но е привлекателен с друго: абсолютна смелост и мъжество. Тук, където всички са смазани, той си подсвирква.

Една жестока радост живее в него. Радост от живота, от въздуха, от птиците. Най-вече го радва това, че го има него, Тошо Фашиста, че му е даден такъв великолепен дар — живота.

— Заслужава да се живее при всички обстоятелства — повтаря той.

Помни жестоки сражения, когато неговото „емге“ се нажежавало до „червено“. Помни нощни сражения за градове, които според него са „особено интересни“. Има нещо в тия боеве от детската криеница, само че сега играта на криеница е от смъртта.

— Във войната — казва — е трудна първата крачка, веднъж да се освободиш от земята и да тръгнеш в атака. Изправиш ли се, ставаш страшен. Убиваш, преди да те убият. Във войната най-много мрат страхливите, тия, които искат да си спасят животеца. Почнеш ли да презираш живота си, всеки нов ден ти е подарен от боговете.

От него блика мъжествена поезия. Той е як, добре сложен, без излишни натрупвания на мускулатура.

За него после научих следното: с група лагеристи той избягал от Белене като задигнал оръжие. Групата се движела по „вълчата тактика“, т.е. движела се нощем. Нощем влизали по селските хижи да искат хляб. Нито един дом не ги върнал.

Така групата минала Румъния, Унгария, Полша. Няколко пъти пресичали съветската граница. Стигнали околностите на Ленинград, запътени към Финландия — там ги чакала свободата.

Но в съседното село имало футболен мач. Нашите били особено развълнувани. Отишли. Седнали нейде отзад. Но като всички запалянковци почнали да крещят. И даже обидили един привърженик на другия тим. И като се видяло, че говорят на непознат език, били задържани.

Оттам нататък следите на Тошо Фашиста се губят.

Тошо гледа с велико презрение на демократа Константинов.

— Тоя пък умре да бъде ибрикчия на комунистите.

Константинов чува тези приказки и го гледа с върховно презрение.

Впрочем с Тошо също са възможни литературни разговори. През войната той е чел всеки брой на немското „Сигнал“ и е заучавал статиите едва ли не наизуст. Той ми преразказва статии за Тито, които съм забравил: „Романтиката на босненските гори“. Помни и едно биографично есе за Де Гол — „Белият Негус“.

Гершанов е смаян от този човек. Единствен не си сваля шапката пред него, не застава с наведена глава. Килнал е едно военно кепе на главата си, хванал се е за кожения колан и леко се смее.

Гершанов може да извади пистолета си и да го разстреля. Но тогава Тошо Фашистът ще се окаже по-силен от Гершанов и от целия сталинистки режим.

Понякога Тошо говореше така, като че ли съм му задавал въпроси.

— Ти питаш какво ще стане? Тия ще си седнат на задника някой ден. Никой не ги приема и няма да ги приеме. А със сила не се управлява — със сила се воюва.

И ще дойде време да се демократизират, както се казва. Ще се окаже, че са най-сърдечни приятели на човечеството.

Тогава в цяла Европа ще се възстанови десницата.

Разговорът на Константинов в британската легация и прорицанията на Тошо се отнасят вече за днешния ден. Сега предстои да се провери всичко.

Изпитвах див интерес към многообразните политически типове край мен. И с ожесточение ги изучавах. Жертвите допълваха понятието ми за инквизитора. Чрез жертвата най-добре се изучава агресорът, престъпникът.

В този интерес към типа аз, разбира се, изпусках различни именити личности, като си мислех тогава: те могат и без мен да свидетелстват за себе си.

И сега отново, когато преработвам и редактирам своите записки, бележници, ръкописи, пред мен се изправя въпросът: каква е целта на тази книга?

Както казах, тя е психологическо изследване на концентрационния свят, на неговите типове. Тя е изучаване на сталинизма и има за цел да конституира едно понятие.

Такава програма е интересна за едни и безинтересна за други.

Разбира се, аз нямам претенциите, че съм изнесъл цялата истина за лагерите и нито дори за лагера „Богданов дол“. Само при руснаците един може да се справи със задачата на десет поколения. Те са си по принцип титанични.

Цялата истина може да се изнесе само от много писатели мемоаристи, социолози и историци. Само за „Богданов дол“ може да се напише една библиотека.

Разбира се, за това, което видях и изпитах, свидетелствам без компромис. И ни най-малко не ми е повлияло това, че сталинистите се „демократизират“.

Но въпросът е там, че моето свидетелство е по необходимост ограничено. Поради това, че бях копач и се преуморявах, аз не можех да имам много контакти.

Другата причина е в това, че не принадлежах към масовите партии.

Дотогава имах само една среда. Чрез Иван Хаджийски бях станал приятел с д-р Петър Йорданов, Ефрем Карамфилов, Цвети Иванов, Петко Войников. Това бе една изключителна среда на умни и радикално настроени хора. В бомбардировките убиха Петко Войников и Петър Йорданов. Хаджийски умря в първите дни на войната. Цвети Иванов изчезна в Белене. През иглените уши мина само Ефрем — предполагам, защото е македонец (там се пазеха да удрят!).

Докато групата се пръсна, не бях отпечатал още нищо. Но те ме приеха като свой, като най-младия член на „движението“ — като

юноша — неофит.

Тази група имаше велики предначертания. За тези хора ще си спомнят. И особено за най-премълчавания — Цвети Иванов.

Когато ги избиха, аз останах сам, без никаква обществена среда. И трябваше да започна отново и отначало. Реших да се занимавам с преводи на поезия.

От казаното дотук, пък и от факта, че аз все пак минавах за комунист („троцкист“ в лагерните понятия) е ясно, че мнозина не искаха да ми се доверят, а други пък, поради моята неангажираност, искаха да ме въведат в курса на техните работи.

Така бях и си оставам незаинтересован свидетел. За левицата и за десницата ще говоря еднакво обективно, без предпочитания.

Вече навлизах в лагерния живот. Работех добре, още повече че миньорската работа не е работа на едрия мускул. Всички миньори са тънички. След два месеца и аз от седемдесет килограма стигнах до петдесет и пет (най-накрая — до четиридесет и осем, което бе вече опасно!).

Станах шеф на бригада „Маришки басейн“. Бригадата се подреди сред първите десет миньорски бригади в страната. Затова получих два пъти премия от Миньорския съюз, който не правеше разлика между затворници и цивилни. Благодарение на тия пари не умрях от глад (и два пъти ми разрешиха да купя четвърт килограм свинска мас и кило захар!).

Моята награда беше една от най-малките. Други получиха по пет хиляди лева. Но какво да кажа? Това бяха хора на физическия труд и в свободния живот. Това че аз, интелигентът, се справих с положението, беше направо удивително.

Ще рече, аз се бях успокоил в известно отношение. Тогава дойде най-страшното изживяване в живота ми.

Никога няма да го забравя. Дойдоха и ни извикаха:

— Елате на Шести прав. Хората загиват.

С моя другар оставихме нашия забой и тръгнахме. Ето какво се бе случило.

Когато галерията напредва, трябва да се продължава и шината, по която се движат вагонетките. Така наречените прави галерии следват посоката на възлищните пластове и слизат по лек наклон по-дълбоко под земята. Следователно правите са наклонени. Където този

наклон е по-голям, вагонетките се спускат и се изтеглят с хаспел (машина).

На Шести прав ситуацията бе тая: трябваше да се донади още два метра шина, за да може да се товари. Освен това за нещастие таванът бе нисък и не можеха да се товарят добре вагонетките. Единственият изход бе да се свали вагонетката върху гредички и от тях да се качи пълна на шината. Това се опитваха да направят копачите и маневристите, но не можеха. Ние прибавихме нашите усилия и качихме вагонетката.

Тогава аз огледах групата. Видях нещо изумително: хората от Шести прав се потяха с кръв. Кървавата пот не спира, когато човек седне да си отдъхне, както обикновената. Тя продължава да тече, понеже е ефект на нервно напрежение. Тя е обилна и свършва с това, че се съсирва върху кожата. Съсирената кръв стои върху тялото като някаква проказа — ужасно е да се гледа.

Ще рече, кървавата пот не бе метафора. Хората на Шести прав се потяха кърваво.

Майстор копач бе един студент по физика, ужасно късоглед. Страдаше непрекъснато от това, че при копаенето глинени частици се полепваха твърдо върху очилата му. Той ги миеше в канчето и почваше да копае пак.

Късоглед човек не става за копач. Там трябва да можеш да уцелиш с върха на шилката пространство от половин квадратен сантиметър. От това зависи бързината на подкопа.

Този нещастен студент физик с девет диоптъра се измъчваше ежедневно от зрението си. Сега се случи и това.

Видях, че дори и ние да останем или да изоставим въобще забоя си, пак не бихме им помогнали. Тръгнах да търся шинаря, който бе заявил, че нямам такова парче шина.

Намерих го и му казах да сложи шина. Той заяви, че няма. Тогава му казах да свали шина от някой забой, където не се работи. Мързеше го и той отказа. Тогава му казах:

— След пет минути заедно с шината — в Шести прав! Иначе след десет минути ще те убия!

Казах го спокойно. Тогава лумпенът се разшава. Намери бързо шина и потегли за Шести прав.

Разбира се, ако не беше направил това, аз щях да го убия. Да изоставим студента физик беше немислимо. Тогава пък проваляхме себе си, което също означаваше смърт. Така и така ще се мре. Я, мръсен лумпен, тръгвай с нас!

След този случай бях нащрек. Нашето затворническо ежедневие привидно изглеждаше мирно. Навсякъде най-неочаквано можеха да се явят дребни пречки, които, при един редовен живот в мината, не означаваха нищо, ала за нас, концлагеристите, са въпрос на живот и смърт.

Кървавата пот ме разтърси. А с гледката на кърви бях свикнал.

Докато бях под следствие в Шести участък, докараха един анархист, бай Сандо, единствен останал жив от четата на царския завой. Сталинистите искаха от него да признае, че това е било провокация, за да бъдат преследвани комунистите.

Бай Сандо бе отговорил:

— Аз не съм комунист, за нищо не се разкайвам и на политическата си дейност не плюя.

С това ги беше жегнал най-много. В оня период разни комунисти, провинили се в „либерализъм“ („Няма да либералничим“ бе основният лозунг), жалко се самооплюваха в партийните организации. Тия „самокритики“ действаха потискащо на цялото общество.

Подложиха го на редица мъчения. Най-сетне го заставиха да стои под наклон, подпрян с глава на стената. В такова положение човек издържа най-много половин час, после рухва на пода, напуснат от високи жизнени сили.

Бай Сандо се сгромоляса в една локва кръв. Беше получил кръвоизлив от носа и устата.

Идваха от техните така наречени лекари, чиято основна функция бе да прикриват престъпленията. Много трудно спряха кръвта.

Имаше и друг случай. С един нещастник, възрастничък, сухичък, бледичък, се бяха заяли, че организираше конспирация. Него го изтезаваха особено мъчително. Една вечер, като ни караха „на спявка“ горе двамата, той не издържа. На стълбите захапа дясната си китка и скъса артериалните съдове. Тогава видях какво е това „кръвно налягане“. Кръвта удари в тавана, на три метра височина. Хвърлиха се да стягат с носни кърпи ръката му. Беше една кървава баня, всички

потънахме в кръв. Човекът по чудо оцеля. Лежеше на нара и не говореше. Ако му заговорех, ме молеше да замълча.

В поредицата на кървавите случаи е и този.

Бяха докарали две момчета от Бургас, петнадесетгодишни, направо деца. С къси панталонки, хубави блузки и с по един огромен куфар. Нещастните им близки ги бяха изпратили с тези куфари — може би вътре имаше одеяла. Но куфарите отидоха направо в склада. Да имаш свои одеяла не беше позволено в лагера.

И така, двете момчета бяха изпратени още същия ден на фронта, при крац-машината.

На фронта могат да работят само опитни копачи. Там се развихрят геотектоничните сили. При обрушването се развива налягане от петдесет хиляди тона, което се поема от дървените скари.

Там човек може да види удивителните качества на бора. Под налягането боровите кюприи се превръщат на конци, но тези конци никога не се късат.

При такова налягане, както си стоиш, върху ти могат да паднат няколко тона въглища. Те се отделят от тавана като дъжд и падат във вид на идеален прах. Независимо от това, два тона са си два тона. Понякога те предизвикват вътрешни кръвоизливи. Във всички случаи това е една тежка травма.

Опитните миньори имат инстинкт, истински животински инстинкт (такъв имат в мината мишките и плъховете). Те отскачат само един миг, преди въглищата да се стоварят върху им.

Бургаските момчета не бяха виждали галерия. Един час след като ги вкараха на фронта, такива два тона се изсипаха върху децата. За нещастие ги затрупват върху краца. Лентата продължава да се движи и тя изтръгва мускулите на лицата от костта, буквално изтегля очите им. Момчетата умряха на място. И ние чистихме кръвта от крац-машината. Още две убийства на Гершанов. Но пълният брой на неговите убийства е все още неизвестен.

Сталинистите много се възмущаваха, че съдът при монархията е издавал присъди за младежки конспирации. Те самите убиваха, при това — без причина (и по мъчителен начин) не младежи, а деца.

Опасностите бяха хиляди. Преди всичко всекидневното изтощение.

— През зимата — разказваше ми Станчовски — всеки ден имаше по два-три трупа на умрели от глад. Покриваха ги с вестници на двора, докато дойдат от гробищата в Перник да ги погребат. За затворниците няма нито аутопсия, нито заупокойна молитва. Погребваха ги общо, без да обозначават имената им.

От глад измираха най-често турците и помаците. Техните роднини са неориентирани хора. Сложат в колета една погача от пет кила (допустимата граница). Турчинът или помакът я сподели със своите и толкова — все едно че нищо не е получил.

В колета трябва да има един килограм кондензирано мляко, един килограм захар, половин килограм мас.

Тази невъзможна комбинация от свинска мас и захар е спасително средство при изгладняване.

Бях напълно изтощен, когато получих първата награда на миньорския съюз — хиляда и петстотин лева. На лавката един килограм захар струваше петстотин лева, и толкова — маста.

Последвах съвета и намазах една филия дебело с мас и я посипах плътно със захар. Тая иначе отвратителна смес организмът ми прие като балсам. Само след час аз бях друг човек — напълно бодър.

Страхувах се от диария — не последва. Диарията е нещо също тъй смъртно опасно. За диария не те взимат в затворническия лазарет. А почивка в лагерното помещение не се дава. Или в лазарета, или на работа. Ако по пътя те почнат спазми и се опиташ да клекнеш в нивите, полицията стреля. Бях (по-късно) свидетел на такъв случай. Отскочилят си сваляше гащите и крещеше:

— Не стреляй бе, диария, не видиш ли!

Полицаят, смеейки се, вдигна автомата. Заливаше се от смях — ние мислехме, че само го плаши с автомата. И така, смеейки се, полицаят стреля. Оня подскочи и се претърколи. Не се спряхме да приберем трупа или да му окажем помощ, ако е жив. Отминахме. Всеки, който забавеше крачката си, можеше да бъде сполетян от същото.

До мен вървеше Доктора, този чудесен човек, който така напомняше на Доктора от „Под игото“.

В лагера бе пълно с опасности. Една от тях бяха селяните анархисти. Между тях и анархистите интелигенти няма нищо общо, макар, разбира се, те да се чувствуват като братя.

Бай Петко, едър селянин анархист, почва много да се интересува защо аз, бидейки ремсисст, съм тук. Той ме обвини, че съм агент на полицията. Аз му отговорих спокойно:

— Ако съм агент, трябва да съобщавам за хората около мен. Ако някой от околните пострада, тогава твоето обвинение може да се приеме. Но ако не пострада?

Поемах огромен риск, защото някой наистина можеше да пострада заради друг.

— Всички знаят с кого дружа в лагера. Някой да е пострадал?

В лагера съществуваше саморазправа. Хората имаха право да се пазят. Убиваха някого, хвърляха го в „обрушовката“ и толкова. Обявяваха го за беглец.

В един момент и аз трябваше да мина към вълчата тактика.

Шеф на нашата смяна беше един млад офицер, Томов. Традиционно ограничен, но и традиционно почтен българин. Писмата до родителите си започваше така: „Уважаеми родители“. А те, горките, му отговаряха така: „Почтен наш сине, любимо наше чедо“. Това е речник, възможен само в светая светих на българското семейство. Ще рече, Томов беше възможно най-добрият българин.

Той сбърка само един път.

Един земсисст бе дошъл от областното ръководство, черен един такъв, който отначало се държеше високомерно. След около месец влезе под кожата на Томов и той го направи „капо“ на отделението на копачите. Това мръсно и проклето копеле почна да ни изтезава.

Например няма електричество. Това ни освобождаваше от всякакви норми. В такива дни си отдъхвахме. Ако не ставаха такива временни аварии, бяхме загубени. Благодарение на тях се свързахме.

Сега тоя, черния земсисст (брат му, комунист, бе на работа в меверето) стана бич за нас. При авария той искаше да вършим разни безсмислени работи, например „да вземем долнището“. Въпросът бе да се навъртят надници за меверето.

Няколко пъти той доведе мен и приятеля ми Мирон Георгиев до пълно изтощение.

Веднъж работехме на едно „стълбче“, това е нещо като малък фронт, само дето няма крац-машина. Налягането е такова, че въглицата „сами текат“ и ние не копаем, само товарим вагонетки. Тук

норма няма, но работата увлича. Веднъж с Мирон натоварихме 80 вагончета.

При „стълбчето“ също трябва да бъдеш предпазлив. Там е възможно светкавично рухване на целия таван и закубяване (образуване на висока дупка като черковно кубе над главите ни).

На „стълбчето“ черният земсист дойде намусен. Крещя в лицето ми нещо обидно (в лагера това е позволено), искаше не знам какво си.

Тогава оставих лопатата и взех шилката.

— Тук ти е гробът — казах и пристъпих към него. — Ще те убия тук, ще проваля стълбчето и оставаш завинаги погребан в обрушовката.

И най-решително пристъпих към него. Така се поставят нещата: за да не те убият, ще убиеш.

Спря ме Мирон, застъпи се за него, она се разрева, разтрепери се, даде обещания, които спази.

Мирон ми каза после, че ме е спрял, защото не можел да гледа кръв, а и всичко щяло да остане за цял живот като кошмарен спомен. Така един гад се отърва от заслуженото наказание.

Другите земеделци се отказаха от този гад.

Но се стигна дотам, че и аз дебнех две седмици в тъмната галерия, за да убия едного.

Ицето ме подмами да работим в пътеходната. После се оказа, че и той не знае нищо за нея. Тя беше адът.

Докато копаяш, върху ти вали, водата е студена. Носиш ботуши до кръста и се обличаш в непромокаемо облекло. Има гризу и си светиш с електрическа лампа, която не върши почти никаква работа. До пояса във вода, с качулка на главата, замахваш срещу стената с въглищата. За цяла смяна едвам се натоварва едно вагонче, а нормата е шест.

Пътеходната може да се разработи, само ако се обезводни и се вкарат подкопни машини. Но бюрократите от мината не даваха пет пари, а полицията ни вкарваше, колкото да имитираме труд, за да измъкна от минното управление надници.

Наш „капо“ бе един студент по философия. Той се представи като нелсонианец и ученик на Цеко Торбов. С Торбов и аз бях много близък, но не се обадих. Слушах го как сладко-сладко преразказва неокантианството на Нелсон.

Този човек не призна статуквото. Той си поиска шестте вагонетки. Ако направи рапорт — вътрешен съд и вътрешна присъда, ще рече, поне осем години затвор.

Предупредих го. Но „капото“ се озлоби. Тогава почнах.

Заставах в затънтени галерии, през които се предполагаше, че ще мине, угасях лампата и търпеливо чаках. В мината се чува от много далече — стъпките му кълтят от километър. Но моят „капо“ явно имаше късмет — не мина нито един път.

Използвах идването на един лагерист техник, който се опитваше да задейства нашите помпи. Додето той се занимава с помпите, можех да отсъствам от забоя.

Неговата пък вина е направо смешна. Той бе пернишки адвокат. За рождения си ден поканил гости. Развеселен, взел малкия си син на ръце и му запял глезено една песничка: „Да се уцим, да лаботим, да стлоим зивота нов“. Рано сутринта го арестували за това, че пеел извратено партиен марш. За тази глупост — затвор и то какъв!

Така че мирно ежедневие лагерът не познаваше. Навсякъде около нас дебнеха опасности, някои смъртни. По-нататък ще разкажа един такъв случай.

Тук искам да подчертая: лагер като тоя на Иван Денисович, фактически трудова колония, не е съществувал никъде, докдето стигаше сталинизмът.

19

Започнах да усещам ефектите на гладуването. Смъкването на тлъстините е първата мярка за оцеляване. Колкото по-малко тегло поддържаш, толкова по-добре, гласи лагеристката максима. И все пак идват мигове, когато...

Станчовски, който поддържаше физиката си, гладуваше. Той бе решил въпроса така: до свинарника стоварваха сурова царевица. Той крадеше от нея и полека я сдъвкваше сурова.

— Имам зъби на животно — казваше. — А освен това стомахът ми мели всичко. Ако искаш, да ти открадна царевица и на теб? Много е калорична.

Не се виждах как ще ям сурова царевица с моите зъби. Наистина, мога да я сложа в някакво канче с вода, за да омекне. Но това не може да се направи незабележимо. Шпионите помежду ни, главно криминалните, ще ме предадат веднага. А е жалко да те разстрелят за една шепичка царевични зърна.

Станчовски ги вадеше зърно по зърно от джоба и примижал от удоволствие, ги сдъвкваше.

Спаси ме един криминален — Ицо Петлярката. Дали бе наистина криминален е друг въпрос, приписваше му се джебчийство. По едно време аз се бях сприятелил с царя на софийските джебчии, Варната, и чрез него опознах „цялата джебчийска рота“. Ицо не беше там.

Както и да е. Бяха го прибрали за джебчийство. Той беше умен човек, природно интелигентен.

В лагера намери начин да краде картофи. Как вършеше това, ще остане тайна. Но по-странното бе как успяваше да ги опече, защото в мината огън не може да се пали.

По време на почивката след взрива той изчезваше за два-сет минути и се връщаше с два-три килограма картофи, току-що опечени, топли. С малко солчица печените картофи са направо мечта!

Тези Ицови картофи ме спасиха, защото на излизане от лагера се оказа, че съм направил туберкулозен инфилтрат, който организмът сам

е парирал.

С какви мъки, с какво усилено хранене, с какви почивки лекуваха тогава инфилтратите! Аз победих моя с печени картофи.

Веднъж Ицо успя да открадне от милиционерската кухня едно парче марципан, около кило. Раздели го с мен. Легнали на въглищата в мината, ние бавно и с блаженство го изядохме. Благодарение на такива „дарове на съдбата“ се добирахме от една седмица до друга. И все пак течеше онази приказка — животът.

В масата от лагеристи едни изчезваха и се обезличаваха напълно, други, напротив, се открояваха релефно и печелеха симпатиите на всички. От последните бе Станчовски.

Веднъж ми казаха, че пилотирал на Александър Цанков. Попитах го дали е вярно.

— Измислих го сам — каза. — Не ми се щеше да стоя за нищо тук, затова си и го измислих. Цанков не е имал самолет, нито свой, нито държавен. Личен самолет имаше само царят.

Полека-лека той ми разказа своята история. От момче искал само едно: да лети. От полетата край село гледал в небето двукрилите самолети (биплани) и искал да е горе, между облаците.

Станал пилот, правил въздушни фотографии и играл комар. Дошла войната и поел опасната си професия. Тя е описана цялата във „Военен пилот“ на Екзюпери. Станчовски знае книгата наизуст, както и „Земя на хората“.

Понякога казва замечтано:

— Гийоме, приятелю! Какви прекрасни хора!

Неговата вихрена натура понася особено мъчително робството на лагера. Той единствен не мрази сталинистите. Неговото презрение към тях е такова, че не му позволява дори да ги забележи. Тук, в лагера, той е приятел с Монката Троцкиста от Пловдив. Тяхната дружба е легендарна.

Оказа се, че Станчовски не може да понесе робията. Той решава да избяга.

Един ден в лагера внезапно се вдига тревога. Строица ни, започнаха поименна проверка. Оказа се, че липсва Станчовски.

Командир на копачите беше един офицер. Той се вайкаше:

— Какъв безотговорен човек! Ще го пребият. Пък и с нас ще се разправят.

Последваха колективните наказания: целият лагер три месеца без писма и колети (последното може да означава смърт за някои). Да се предадат в склада всички кожухчета (затворниците, подобно на гражданите миньори, имаха кожухчета и ходеха с тях през лятото). Поради малкото слънце, което получаващ, живееш в постоянен студ.

Следобед докараха Станчовски и го вкараха за разпит. Преспа една нощ в карцера и го пуснаха сред нас. Не го бяха били, цяло чудо! На въпроса „Защо избяга?“ отвърнал кратко: „Не мога да ви гледам!“

— През нощта идваха в карцера, може би с намерение да ме бият. Там няма осветление и за да ме видят, палеха клечки кибрит. Аз им гасях клечките. Бях свикнал с тъмнината и ги виждах. Мислех си: ако почнат да ме бият, не се знае, докъде ще докарат. Нещо от бокса ми е останало, въпреки пострадалата ръка. Когато намеря, открит ще ходи в моргата. Пък те са селяни.

Преди време Добри откраднал от пътеходната един гражданен ризик. Собственикът му го изпратил и проснал да съхне. Това е строго забранено. Когато Добри откраднал гражданския ризик, собственикът работник не посмял да се оплаче, за да не се намери и той в лагера.

Добри скътал ризикума и дочакал удобно време. Един ден сложил ризикума в лагеристката си торба, отбил се до пътеходната и там се преоблякъл. Оставил си торбата на скрито, за да не я открият и вдигнат тревога. Няма шапка, а главата му била бръсната като на затворник.

— Тогава видях една по-нова ламарина и я вдигнах на главата си, уж че я нося някъде. Понесох я. Милиционерът от вишката не ми обърна внимание — взе ме за работник. Но чух, че някой тича след мен, овладях се и не се обърнах. Тичащият стигна до мен и ме потупа по рамото. Тогава се обърнах.

— Върни се — каза той. — Какво правиш?

— Ще се върна — казах — само да оставя тенекията ей там и ще се върна.

Той огледа безсмислено тенекията:

— Аз ти казах, пък ти както щеш. Не знам.

И се върна.

Добри захвърлил тенекията на границата на лагера и поел по линията. Ходил четири часа и доста напреднал — целта му била Югославия. Заловили го случайно.

— Видях овощна градина и работници, които пръскат плодовете. Реших, че е някакво текезесе и влязох. Оказа се, че това са военни погребни, дегизирани като градина, хванаха ме. Ако бяха въоръжени с пищащи или с карабини, щях да избягам. Но войниците бяха трима, с шмайзери. Предадох се.

Добри възстанови ритъма си на живот. Екзюпери, Андре Малро, Хемингуей, мъжествената литература. Крадеше царица. Дъвчеше я с невероятните си зъби.

По-късно се разделихме, него го изпратиха в Белене. Не зная защо, но все се надявах да се видим. Видяхме се най-неочаквано на една спирка за Панчарево, прегърнахме се. Той дойде да живее със семейството си у нас.

В лицето на Добри провидението ме сдоби с приятел като Гийоме. А това провидението прави рядко.

Добри остана миньор и се пенсионира като такъв.

Приятелството ми с него разколеба предубежденията ми спрямо старите офицери. Не ги обичаха. Ходеха, стегнати в корсети, потропваха със сабите си по „Царя“.

Всички тия елегантни военни за един ден се намериха на земята. Ала техните реакции бяха удивителни. Те навлязоха в строителството, станаха бързо майстори зидари, мазачи, без да се оплакват, пък как да кажа, и без да понижат много начина си на живот.

Хората от старите класи бяха наистина за адмирация. Заличените адвокати напуснаха на 45–50 годишна възраст добре разработените си кантори и отиваха да работят на гаровите разтоварища. Ако е имало някога „хождение в народ“, това бе тогава. Военните, адвокатите, журналистите, някои писатели слязоха в живота. Това силно въздействаше върху въображението на работниците.

За мен удивителният случай беше Бургуджиев.

Човек от възрожденско коляно, едър, снажен, като някой от Вазовите чичовци — балканджия. Взеха му абсолютно всичко. Не му оставиха и една мъничка вила от две стаи и кухня, на която, според закона за национализацията на едрата градска собственост, той имаше право.

Този богат човек, този мултимиллионер не трепна. Нае две стаи в една селска къща. Сутрин ловеше първите рейсове, както казваше жена му, пробиваше пъртина. Работеше в София в някакъв

промкомбинат. Ръцете му бяха вечно лилави, кафени, червени от химикалите. Не се оплака нито веднъж. Почна да работи на шестдесетгодишна възраст и се пенсионира към осемдесетте. През цялото време запази идилията на семейния живот. Почина на преклонна възраст.

Неволно сравнявах това със случаите на уволнение при стария режим. И майка ми беше уволнена по ЗЗД. Тя не плака и не се вайка, просто тръгнах на работа и аз. Но какъв вой, какви плачове бяха около нас. Очевидно поведението на различните обществени слоеве е различно в щастие и нещастие.

Сега присъствахме на своето нещастие и на бясното щастие на злите.

Потенциалните, скритите, невидимите и непредвидимите опасности внезапно се актуализираха. Човек наистина не знае откъде ще дойде злото. То засегна и мен. Останах жив поради някаква свръхестествена намеса.

Освободиха много лагеристи и на тяхно място докараха други. Стремяха се към оборот — масово сплашване (но и масово унищожение) чрез лагерите.

При идването на нови хора производството все пак страда. Старият копач с големи усилия вади нормата и за двамата, но наднормено не дава. Това удря пазачите по кесията. Те искат от нас свръхпроизводство, защото то се плаща по-високо.

Новата партия хора, които дойдоха, бяха набързо прибрани от улицата и ще рече, недостатъчно сплашени в следствията, както и незапознати с истината.

Ние им казвахме каква опасност ги грози при неизпълнение на нормата, но те не вярваха.

За неизпълнение на нормата — смърт? Не може да бъде!

Разбира се, не разстрелваха. Методът беше друг.

Който не си изпълни нормата, го лишават от сън. Той прекарва нощта на двора, под един силен фенер, и до него стои да го пази някой от мръсните кучешки жандарми. На следващия ден той тръгва със смяната на работа. Ако отново не изпълни нормата — втора нощ без сън. На третата или четвъртата нещастникът падаше под фенера — идваше спасителният инфаркт.

Лагеристите и шефовете на смени правеха каквото могат, за да спасят такива хора. Слагаха ги в някой топъл забой, за да се наспят върху въглищата и ги водеха „на надница“, уж че закубяват някъде.

Но управата на мината също следеше разпределението на хората и не всякога можеше да се излъже. Доста хора бяха убити по този мъчителен начин.

Ала приказките ни отидоха напразно. Новите бяха решили, че ще изучат миньорския занаят с течение на времето. Първите лагеристи в „Богданов дол“ действително са били обучавани от цивилни работници. Но време за „шеги“ сталинистите вече нямаха. Една вечер шестима се озоваха под лампата. На следващата — осем.

Внезапно стана горещо. Значи не бяхме разказвали приказки.

Но тук се случи лошото.

С Ицето ни бяха разделили, защото ни прибавиха и на двамата по един нов копач. Новите, които ни прибавяха, не бяха постоянни, сменяха се.

Тази вечер внезапно се озовах с един стар копач (разпределението ставаше преди смяната да влезе в мината). За него помня следното: студент от Габрово, има полипи и е някакъв вид мистик. Говореше носово.

Той бързо дойде да ме намери и ми каза, че тази нощ трябва да го спасявам. При експлозиите не се бил скрил добре и на дясната му длан се набили дребни въглищни песъчинки.

С такава, макар и невинна повреда той не можеше да копае.

Нека кажа, че в лагера всеки е длъжен да държи будно вниманието си непрестанно. Тук разсейването не е позволено: то може да означава смърт. Ако някой се разсее, то това си е, в края на краищата, негова работа. Ако може да му се помогне — добре, ако не — какво да се прави?

Този нещастен идиот с лекомислието си ме вкарваше в особено опасна ситуация. Не бях много добре със силите и не знаех дали ще извадя своята норма. Сега се оказа, че трябва да вадя две норми.

Направо си заслужаваше да река на Габровеца: „да си се пазил, няма да те пазя аз“ и да му дам сиктира. Но се оказа, че не мога да го осъдя на смърт. Казах си: „ще мрем заедно“.

Когато пристигнахме, на забоя се оказа ново нещастие. Като осветих с карбидната си лампа въглищната стена, видях, че тя е прорязана от тънки нишки кремък.

Камъкът във въглищата е много сериозна пречка. Щом се появи кремък, нормата се намалява наполовина. Обикновено предходната смяна те предупреждава и тогава ти викаш минния техник, който единствен може да констатира наличието на камък.

В нашия забой в продължение на една смяна никой не бе работил. Затова не потърсихме минния техник, който си беше вече отишъл.

Работата се усложняваше и поради друго. В камъка шилките много лесно трошат остриите си като технически молив върхове. В такъв случай ние вземаме от магазина по две или по три шилки на човек. Освен това вземаме и по два свредела, защото в камъка свределите лесно губят остротата си. Сега и това бе пропуснато. Счупеха ли се шилките, бяхме готови за под лампата.

Всеки разумен човек просто би седнал на земята и би оставил нещата да следват едно след друго.

Да, но аз не съм бил никога разумен. Казах си:

— Ако мама знае в какво положение съм сега, тя ще е уверена, че аз ще направя всичко възможно, всичко зависещо от мен. Сестра ми ще мисли същото. И приятелите ми, Ангел и Иван.

Тогава казах на Габровеца:

— Върви напълни канчетата с вода от бурето.

Съблякох се до кръста, облякох т.нар. „копаческа риза“ (без нея тялото се набива с глина и въглища) и пристъпих до стената. Според общите физически закони шилката трябваше да се счупи още след първите двадесет-тридесет замаха.

Това не стана. Няма да кажа, че ме обзе надежда. Просто продължих да копая механично, без да мисля за каквото и да било.

Тогава се случи нещо необикновено. Забравих кой съм, къде съм и какво правя. Смътно усещах, че люлея тялото си, че замахвам с един дълъг предмет.

Внезапно във въглищната стена се образува слабо сияние. Там светеше сфера. В сферата имаше едно женско лице. Схващах само, че това лице плаче, от очите се стичаха сълзи. И разбрах, че тази скръб е заради мен.

И това продължи. Колко време? Не зная...

От сънното състояние ме извади вик. Моят габровец се бе върнал с канчетата вода. Той гледаше в почуда.

— Какво си направил?

— Как какво съм направил?

Дръпнах се назад. И внезапно разбрах, че съм направил целия подкоп вероятно с едно десет процента наднормено. Но понеже съм копал само на едната страна, оставаше за подкопаване десният ъгъл.

Габровецът, въпреки набитата ръка, грабна едната шилка да вземе десния ъгъл. След пет минути тя бе счупена от двете страни. И след още пет минути се счупи и втората. Но подкопът бе завършен.

Оставаше ни крайно изморителното пробиване на дупки с ръчен свредел. И тъкмо тогава се оказа, че наблизко са монтирали електрически. С него дупките се правят за пет минути.

Гръмнахме. Галерията бе нова, плитка, бързо се проветри. И понеже пак не бяха сложили шина, ние трябваше да прехвърлим още веднъж въглищата, за да ги приближим до шината и до вагонетките.

Остана да товарим. В този момент спря токът — авария. До края на смяната имаше още два часа. Ние ги проспяхме сладко, легнали върху въглищата.

Когато излязохме от мината, по инкята ни обявиха за ударници. И после, вече в лагера, видяхме как отделиха нещастниците под лампата. И ние щяхме да бъдем там.

Край хората под лампата цялата смяна минава с наведени очи. Ние знаем, че те имат сив цвят на лицето, че техните крака странно потръпват, че в ръцете им се налива непредставима тежест, че те искат само едно: да легнат на земята и да умрат. Затова ние минаваме мълчаливо край тях и не ги гледаме. И те не ни гледаха. Ние сме на брега на живота (все още!), те са на брега на смъртта.

Казах, че габровецът бе някакъв мистик: окултист, теософ и т.н. Той подразбра, че е станало нещо свръхестествено. И умираше от любопитство — това бе негова област. Но аз не му казах нищо, отрекох, че е ставало каквото и да било. Не исках тази история да се обругава.

Не трябва да се смята, че поради това чудо главата ми увря. Трябваше да станат още много неща, за да измина този ужасен път: от

Маркс до Христос, голготата на нашия век, по която ще преминат всички.

Все по-дълбоко изучавах своето обкръжение. Един забележителен персонаж, безкрайно колоритен, бе професионалният контрабандист от Видин Иван Лилов Теренти.

Тоя човек си играеше с митничарите и граничарите. Разказвах, че той посещавал българската или румънската гранична заграда, облечен в униформа на полковник и правел преглед.

Дават му докладната книга, за да впише резултатите от прегледа в доклад.

— Яз ги нарисувам на български или влашки: „Идиоти, държавата напразно ви храни“ и отдолу се подписвам: „Теренти“.

След като изпратят командното лице, офицерите граничари се хвърлят към докладните книги. И четат псувните и подписа „Теренти“.

Веднага пускат хайки подире му, хора с кучета. Но той винаги изчезва като вдън земя.

На мен дълго ми разказваше подвизите си. Аз бях интелегент и на него му бе приятно да ме порази.

— От немците купих един подводен костюм (става въпрос за първите леководолази). Хвърлим се в реката и преплувам Дунава. Имам една кучка, она плува с мен. Като излезе на брега, обиколи и ако нема никой, тогава дойде на брега и леко излае. И аз излезем.

Те били потомствени контрабандисти, от времето на Пазвантоглу и по-назад. Имали семейно скривалище за хора и стоки. Правено дълбоко от як камък преди векове. Вътре, ако станело нужда, се криели с месеци.

Пълен с подвизи, с анекдоти, богат с епизоди е неговият живот. Теренти прилича на персонаж, излязъл от книгите на Панаит Истрати, един от тия, които пълнят „Кира Килирина“, „Вуйчо Ангел“, „Домница от Снагов“. Човекът от панаирите с шареното сетре, който обикаля стрелбищата, закача момите, провинциално елегантен, кавалер, пластичен и пълен с физическа сила.

В него бе Дунава с всичките си простори и измерения. С дълбоката си зелена вода, с мустакатите си сомове и огромни есетри, с широкогърдите и брадати лодкари.

Облегнат на въглищата (той ми бе маневра), си спомняше своя невероятен свят, който сега му изглеждаше като сън.

— Кардинале — казва той (Кардинал е моят прякор) — аз не съм крадец, чуждо не съм пипнал и не знам защо ме гонят като разбойник. Аз съм си човек търговец. Ама че не съм плащал мито! Защо да им плащам? Они да седат и да дебелеят, а аз да карам на гребла лодката през Дунава, че е лесно?

Веднъж продадох едно-друго в Калафат, докарано от България. Случи се така, че на връщане няма какво да купим. Тогава купих две телета. Облекох леководолаза и ги подкарах с мен през Дунава. А като грейнала оная луна. Какво им стана на телетата, за майка си, кравата ли се сетиха, като почнаха да реват, не ти е работа. Носи се телешкият плач по целия Дунав. Всеки, който се е събудил тази нощ, си е рекъл: „Е, това е пак работа на Теренти, друг не може да бъде“.

— Хванаха ли те с телетата?

— Не могат те мен да ме хванат.

— Все пак, щом си тук, хванали са те.

— Ингилик, Кардинале, ингилик.

Беха се разпищолили да ме хванат. Аз се скрих в избето. Месец ме дират, няма ме. Туку взеха, че вкараха в кауша старата ми майка. Седи ден, седи два, седи три — не я пускат.

Аз имам една тетка, много урсуз жена. Пращам я да види мама. Връща се, плаче: „Нема да я биде, Теренти, че я уморят. Предай се“.

Облекох си кустума от бел шантунг, сложих си бели гамаша, ръкавици от черна чортова кожа, бело борсалино. Беше лето. Извиках най-хубавия пайтон. Качих се и запуших с дългото цигаре. И така излезох на площада.

Събраха се всички: началник милицията, началник митницата, командирът на заставата. Пълно с митничари и милиционери, сите искат да ме видят, да ми се порадват.

— Предаваш ли се, Теренти?

— Да е хаирлия, предавам се, господин началник.

Първо искаха да ме правят техен, майор в милицията. Аз им казвам: „Господа, всеки си има тертип в живота. Аз на човеко ингел не

мога да правя. Това е. Каквото и да правите с мене“.

Пратили го в „Богданов дол“, където караше трета година. И все повече се затъжаваше за Дунава, за лебедите, за дивите патици, за синьото небе, за дълбоките и чисти води.

Един ден той се явил при Гершанов:

— Да ви кажа, господин капитан. Държахте ме доста. Стига ми. И повече стоях, отколкото треба.

— Ти ли ще определиш колко ще останеш?

— Аз, защото за мен е нищо да избегам. И ви давам срок: ако на девети септември не ме пущите, ще си ходя сам.

На девети го пуснаха.

Теренти е прекрасен, разкошен човек, каквито са мнозина тук. Това, че хора оригинални, самобитни, с високо достойнство пълнят лагера, говори само за слабостта на сталинистите. Тия са обявили война на всяка човешка краска. За тях човекът е чиновническият плазмодий, безгръбначното, мижитурката, гнусният доносник.

Тук, на ръба на човешкото, ставаше разграничението между народ и сталинисти. Сталинистите живеят в чиновническата пустош, населена със сивите души. Където стъпят, те дехуманизират отношенията, хората, земята. Пред мен почти страшно се яви откритието: те действат против самата антропогенеза. Те имат друг план за човека, различен от този на природата и изключващ го.

Бях тръгнал с неясни представи и интуиции. Сега понятието се обогатяваше, уточняваше, обясняваше реалността.

Теренти носи пространствата на Дунава. Това просто се усеща, сетивно се възприема, когато човек дружи по-дълго. Той изглежда винаги заслушан в едно северняшко хоро. Можете да си го представите, седнал до кларнетиста с влашка капела, запретнати ръкави, малки мустачки — усмихнат и доволен.

Станчовски е друг. У него е будна добротата както е в героите от „Вечери в Антимовския хан“. Той е съвсем йовковски персонаж. Той е от тия градски села в Мизия, където от 80-те години на миналия век знаят трактора и вършачката. Не носи средновековното селско, не носи нищо селско. Неговото село лежи може би върху древна латинска паланка, било е град в късната античност. Интелектуално той е готов за тая нова ера в техниката и науката. И е запазил будната добротата, шеметната добротата на Серафим.

Съпоставях тия мизийци, хора с разгопени гърди — офицерът от царската армия и контрабандистът. Те са еднакво шеметни в своята любов към правдините и свободата, неспособни на подлост, неподозиращи лъжата.

Лагерът е общество „инвитро“. Можеш чрез събраните образци да изучаваш целия народ, всичките му съсловия и структури, обществения морал, ценностната му система.

Станчовски и Теренти са необятността на българската натура. Но има други, които са измерение за дълбочината на народностното страдание и нещастие.

Такъв е Младен, неграмотният леяр, докаран за това, че пил по повод смъртта на Димитров.

— Викат, радвал си се, че е умрял? На смърт кой се радва? Кажете кой е човеко, я го не знам. Ако е бил добър човек, грех ми на душата. Я си прием сека вечер. Ако лееш осем часа и ти ще пиеш вечер. Без пиене не може.

После Младен ми се доверява:

— Прием, прием и после се бели мишки видим. Маке. Що за гяволия. Бели мишки, знам, трябва на докторите. Мене защо са ми?

Нещастният Младен е дипсоман, древен алкохолик, страда от пристъпи на делириум тременс.

— Като видиш бели мишки, какво правиш?

— Макия ми ме свие на леглото, седне на покривката, не ми дава да станем да ги пъдим. И они лазят по мене.

Удивително е, че е жив. При тази напреднала фаза на дипсомания как този организъм издържа? Тежката работа в леярната и евтиния, почти метилов алкохол („шльокавица“!).

Става дума за майка му. Тя му пратила двеста лева. Двеста лева не са нищо, но той поне може да си купи някой и друг пакет цигари. Това му създава самочувствие.

— Я дай два пакета „Ударник“.

— Нали майка ти е без средства.

— Без средства е. Но она е хитра. Тука иде пред „Св. Неделя“, моли се жално, плаче и хората й дават.

— Майка ти проси?

— Проси ами. Това, дето ни плащат в леярната, за никъде не стига.

— Пропиваш си заплатата?

— Я прием само наднормените, заплатата целата ѝ носим у ръцете. Но какво е леярският надник? Нищо! Викат, слаба производителност. Е, как да е много. Носим двама леяри една кофа течен метал от осемдесет кила. Ако е повече, може да изтъркаляме кофата. И тогава живи хора у леярната нема.

Дълбочината на драмата му разбрах една лятна вечер, когато седяхме на една купчина въглища и чакахме да тръгнем за нощна смяна.

— Ех, тегло — каза Младен. — Ех, тегло. Огледа се и почна да шепне в ухото ми:

— Ама я че ти кажем, че има едни ора, дето че управят всичко. И они че вземат скоро властта.

Удивих се. Младен проявява интерес към политиката.

И кои са тези хора?

— Че ти кажем кои: комунистите. Они че вземат властта и тогава че е добре за сите.

Изсмях се (не можех да се сдържа!) и му обясних, че те управляват и че ние двамата сме пратени тука от тях.

Неговото смайване бе огромно. Той млъкна. И не каза нито дума. И един месец не размени приказка с никой.

Бедният парий на големия град, нещастен недокосваем, по кръчмите той бе чувал сталинистките приказки и обещания. И като всички нему подобни, носещ от векове надеждата в мировата правда, във видовия ден, бе поел и погълнал тяхната демагогическа агитация и тя бе станала смисъл на живота му. Че точно от носителите на мировата правда може да бъде ударен той, най-бедният, най-нищожният, не можеше да не го събори в пръстта, в отчаянието.

Тук човек можеше видимо да отмери доколко искрено бе сталинисткото народничество, тържествените декларации за тъждественост с народа. Тия хора никога не са имали понятие за това, какво е българският народ.

По-страшен беше един друг случай.

По това време аз работех в пътеходната и имах малко време да чета. Седях на слънце пред бараката, когато в двора на лагера влезе голям камион с някакви материали. Трима или четирима лагеристи извикаха в едно гърло: „Серафиме, бягай. Иде камионът“.

Човекът, към когото бе отправен този вик, страхливо се прибра към бараката и седна. Видях, че трепереше с цялото си тяло.

Зад такива епизоди в лагерния живот винаги се крие нещо забележително или страшно. Скоро се осведомих. Историята бе такава.

Във Владая имало по това време фабрика за изкуствени мрамори. Повечето работници идвали от Княжево. Тъй като нямало рейс, използвали връщащи се от София за Перник празни камиони от въглища.

Шофьорите спирали на уреченото място и след това пред фабриката. Серафим бил работник в тази фабрика.

Една вечер валял проливен дъжд. Серафим се качил бързо на един спрял камион. Видял, че до будката на шофьора се притискат няколко души, но това не му направило впечатление — сигурно са негови колеги от фабриката.

Но камионът не спрял пред фабриката. Серафим се разтревожил, станал, приближил се до групата да им каже да потропат на шофьора да спре. Потупал един от тия хора по рамото, но оня му опрял автомат в гърдите. Повалил го с два удара на земята и го смъкнали до другите арестанти.

Докарали го в лагера, но не съобщили какво е станало. Гершанов му теглил голям бой за това, че няма заповед за задържане. Никой не обърнал внимание на неговите обяснения и протести.

Когато разказал в бараката невероятната си история, тя предизвикала хомерически смях.

Оттук нататък всичко вървеше зле за Серафим. Искат сведения за него във фабриката. Получават най-лоши. Поиска ли сведения полицията за арестуван, тя очаква най-лоши характеристики. Ако някой не се съобрази с нейното изискване, сам се озовава в лагер.

Серафим бе дълбоко объркан, както Младен. Той имал дори някакво участие във взимането на властта през 1944 г., поради това неговото просто сърце му подсказвало, че може да бъде сигурен във всичко.

Чрез драмата на Младен и на Серафим може да се измери простонародната драма. Ударът върху париите е не по-малко жесток, отколкото върху интелигенцията. Само че те, париите, без знания, без съждения, без опит, са просто като животинчета. Тяхното страдание е безропотно.

Те са свикнали да страдат така. Така пет века са страдали по еднакъв начин добичето и стопанинът, от едни и същи болести, от същия глад и от същата жажда.

Сталинизмът възстановяваше в живота забравената категория на раята.

В пътеходната барака бяхме около стотина души. И тъй като печелехме четири часа на ден, понеже бяхме на три минути път от нея, оставаше време дори да се създаде някой анекдот.

Понякога започвах:

— Серафиме, представи си, че си свободен. Можеш да отидеш където поискаш. Например на кино. Излизаш от киното, тръгваш ей така да се пошляеш и никой не те спира...

Тук аз млъквам нарочно. Серафим, който ме слуша с премрежени очи, е разочарован, че съм спрял. Той ме побутва:

— Разправяй, разправяй...

— Можеш да се отбиееш в някое кафене, съвсем сам, да поръчаш едно кафенце и един коняк. Ей така. Стоиш си до прозореца и гледаш забързаните хора, които минават покрай теб...

— Разправяй, разправяй...

Серафим обичаше като дете приказката за свободата...

Отново, Господи, в тази земя се раждаше митът за страданията на неповинния българин. Серафим и Младен, те и двамата бяха човекът отпреди падението, от епохата, която предшества греха на историческото познание. Бяха неизкушени. Не знаеха, че има история, не подозираха, че има такава, никога не бяха предполагали, че могат да претърпят кръстни мъки в името на нищото. Само Евангелието може да го изрази: те бяха младенци!

Не знаеха за безпричинното зло, вярваха в съседа си, съселянина, съгражданина, в брата. И сега, след претърпяното, да ги призовеш да спасяват някого в мината, да дадат кръв, да страдат в името на всеобщото благо, те без декларации, без приказки ще тръгнат.

21

Но имаше тежки, жестоки преживявания.

Две вечери, минавайки пред лампата, виждахме под нея един сив от страданието човек. Около 40-годишен. Облечен бе в стари войнишки дрехи и шинел, с войнишко кепе на главата. Той не ни гледаше. Не го гледахме и ние. На третата вечер, когато минахме, той се беше строполил. Полицаят бе решил, че е мъртъв.

— Я двама го вземете и откарайте в бараката.

Аз и Лазар го взехме и го понесохме. Беше лекичък, почти колкото дете. Явно нямаше сили и мускули за тежката копаческа работа.

Поставихме го на моя одър и останахме с Лазар — сами на работа не можехме да отидем, а само под конвой. Конвоят бе отишъл със смяната. Ако речехме да тръгнем, щяха да ни разстрелят за бягство. Така останахме до сивия човек.

Дадохме му вода.

— Пий, приятелю.

Той ни погледна от безкрайна дълбочина. Отпи от чашата.

След всички тези мъчения, след жестокото безсъние не можеше да заспи.

Напред излезе един студент по медицина:

— Дайте му две бучки захар с вода. — Веднага му дадохме от скъпоценната захар.

Сивият човек продължително дъвка захарта с къшей намокрен хляб. Очисти трохите от гърдите си. И предаде Богу дух. Ставаше все по-сив и по-сив.

После научихме историята му. Дребен провинциален адвокат. Никога не е бил адвокат на едри търговци, индустриалци, никому не е взел живота или имота. Явявал се главно пред мировия съд.

Според железния правилник, трупът не можеше да пренощува в помещението. Извикахме поста, който ни отключи отвън. Изнесохме сивия човек и го поставихме върху въглищата в банята. Оттук

оставаше само пътят към неговия безкръстен и безименен гроб. Път недълъг...

Имаше и такива едни особени оживявания...

Готвачът на лагера беше бивш партизанин. От време на време някой от управляващите бесове също идваше при нас. На такива даваха лека работа — свои все пак.

Но на готвача готвенето омръзнало.

Една нощ той се изходил върху нарязаните лучени пера („да ви таквам на лука“), пробил тухлената стена и си взел очите, та се не видял — Югославия е близо.

Това окуражи някои хора. Както вървахме край жп линията на път за смяна, двама души скочиха и се хванаха за стъпалата на влака.

Това е жива лудост. Влакът се движи с 40 км в час. Ако не се сграбчиш за стъпалото, отиваш под колелата. Но и след като си се хванал, трябва да имаш необикновени сили да се изтеглиш на ръце (усилието е същото, както при коремното упражнение на лоста, само че става в движение). Но какво не прави нещастieto. И двамата веднага се изтеглиха безопасно на стълбите. Да стрелят по влака копоите не смееха — не се знае какво ще каже „началството“. След десет минути двамата са на десет километра. Оттам насетне — бърз ход на запад към спасителната земя на сърбите.

За това последва колективно наказание. Забраниха ни да минаваме повече край линията и тръгнахме през необработената земя.

Помня като днес всичко. Отивахме на нощна смяна, бяха ни заповядали да се хванем по шестима подръка, ако някой се пусне — стрелба. И така ходехме, кажи-речи прегърнати като деца.

Път нямаше, спъвахме се в буци пръст. Колоната се проточи.

Изведнъж чух вик — викът се плисна от онова озарено от луната начало и додето се усети какъв бе тоя вик, разбрах, че и аз плача. Плачеше цялата смяна от триста души, мъже минали през инквизиции и устояли на инквизиции, които човечеството не познава или е забравило. И причината за тоя всеобщ плач бе тая: ние пресичахме поляни с мащерка и мащерката бе шеметно замирисала.

Какво е за българина мирисът на мащерката? Това е бобената чорбица, с която всички сме росли, това е миришещият, уханният домашен хляб, това е семейният уют, това е семейното щастие, за

което българинът се ражда, бори се и страда. Ето на какво ухаеше мащерката.

Ние вървахме и плачехме и едрите ни сълзи се стичаха по небръснатите лица. Ние плачехме най-откровено, по детски. Плачехме за изгубения рай на детството, но и за изгубения рай на гражданския живот — за тази наивистична, малка и невероятно щастлива България при монархията, която ни бяха учили да мразим.

Така, със сълзи на очи, навлязохме в галериите.

Тече лагерното ежедневие и разкрива хора и характери.

Пръсна се слух, че генерал Свобода е вдигнал на въстание чехите.

— Браво, братя чехи, свободолюбив народ сте вие. Но и ние ще направим каквото можем.

След работа отказахме да предадем шилките — понесохме ги с нас. Това създава затруднения, защото след всяка смяна шилките се клепат и закаляват. Незакалена шилка — двойно повече труд.

Ние обаче не върнахме шилките. Тридесет копачи носят шилките както селяните в Германия по време на селската война са носили своите коси. Ние ходим настръхнали със своите шилки.

Планът бе такъв: ако въстанието в Чехия се задържи, на път за мината нападаме охраната и я избиваме с шилките. Това не е трудна работа. Един сигнал „бъди готов“, изречен и предаден тихо. След него всеки си набелязва копоя. Следва команда: „Бий“ и ние се хвърляме. Някой и друг безспорно ще бъде застрелян, но всеки е съгласен да мре.

Но в Прага нищо не стана. Какво ще чакаш от един човек на вечния компромис. И ние върнахме шилките в магазина едва на четвъртия ден.

Из лагера, побеляло от стоенето в килиите, с голи, почти детски колене, крачи и се мота унгарчето Янош. То имало хитрината да мине през Румъния и България. Хванали го на турската граница. Янош говори български със смешен акцент. Поради това неговите ругатни са още по-цветисти:

— Могорета (магарета), порцоли, помия.

Това са обръщенията му към сталинистите. Иначе той е тържествено церемониален, целият пълен с унгарски ритуали, приятел на човека и света.

— Могорета!

— Янош, защо си тука?

— Малко саботаж, малко шпионаж...

Лицето му се озарява от очарователна усмивка.

Каква е била неговата техника на бягство? Никъде не се е опитвал да скрие, че е унгарец, че не знае езика. Движил се с влак и пеша. Дори известно време някъде се хващал на работа в строителството. Обяснявал, че дошъл да се жени, скарал се с годеницата си и като изкара пари за път, си тръгва.

Той наистина носел своя унгарски паспорт и с него успявал. Никому през ум не минавало, че е беглец. Той се смееше така заразяващо, така дълбоко приятелски...

На турската граница черна котка му минала пътя.

Държаха го една година и неизвестно защо не искаха да го предадат на унгарските власти. И в Унгария, разбира се, го чакаше лагер, и то по-лош.

Разказвам му, че през войната в „Мир“ публикува едно събитие от Кайро. Един унгарец, като му омръзнала войната, взел листа за ястията на един луксозен будапещенски ресторант, залепил върху му своята снимка, ударил печати и подписи с червено и лилаво мастило и с този своеобразен „паспорт“ стигнал до Кайро, където най-последно бил арестуван.

Янош се замисля.

— Това е идея — казва. — Ще трябва да се опита.

През главата му за миг не минава мисълта, че е възможно човек да се примири със сталинизма, да свикне, да живее така. Такова нещо го хвърля в хомерически смях.

— Да живея с тях?

В лагера е популярен Трайчето Троцкиста. Той наистина е троцкист по убеждения. Вярва в един демократичен комунизъм. Той е тих, рядко говори, вечно усмихнат и благ.

По професия е кошничар. След години го открих далече на Пиротска, в едно малко магазинче — плете панерчетата си.

— Ето, докато плета тези панерчета съм мислил. Какво е нужно на човек? Топлота!

Неговият троцкизъм е съвсем поетичен и измислен. Благодарение на един анархист аз можах да изчета целия Троцки (изданието от 1922 г. в Москва) и от разговорите с Трайчето разбрах, че той е чел само някои от статиите на Троцки. Независимо от всичко, той препоръчва на света троцкизма като панацея. Той е съвършено

невинен, неизкушен, човек отпреди падението на българския народ (запознаването му с вкуса на историческото познание).

Един ден го освободиха. Зарадвахме се: „Хайде, Трайче, да ти е честито“. След два часа го гледаме — пак с нас, яде лучената чорба. Защо? Какво?

— Всички пуснати ни накараха да подписваме, че се отказваме „от фашистката си дейност“. За какво им трябваша тия глупави декларации на сталинистите? Всички ги подписваха: и демократи, и земеделци, и социалисти.

Трайчето отказал. „Мога да подпиша, че се отказвам от троцкистката си дейност, но от фашистката — не!“

Заради тази си принципност той стоя още две години.

Имаше един Кирчо, чукач на камъни, с който не можах да се срещна, за който чувах от други.

Анархист, който не може да търпи да му стъпят на врата, Кирчо си беше измислил такава работа.

По онова време все още се правеха старите шосета, които се покриваха с натрошени камъни. Тия камъни все още се дробяха на ръка с чук.

Чукачите ги подреждаха на дълги ниски правилни четириъгълни (пресечени) пирамиди и така пикьорите ги измерваха и заплащаха.

Кирчо намерил един дъвен „Форд“, стегнал го и с него скитал. Като се свършела работата на едно шосе, потеглял на друго.

Неговият принцип на живот бил: само от труд и никому подчинен!

Това била и вината му. Докарали го тук. Той бил в тухларната бригада. За него поне неколцина говореха с искрен възторг.

По-късно той почина на свобода. Станчовски ми разказа:

— Отидох да го видя. Ти знаеш как обичам аз свободните духове. Мъжествен човек, как да не му се радваш? Та отивам, звъня и ми отваря разплакана жена му. Кирчо починал. От склероза на сърцето, само на сърцето. Прахът от камъните, нали разбираш, този прах се утаявал в дробовете и блокирал сърцето.

Станчовски беше ходил да се поклони на гроба на последния свободен човек.

В лагера имаше и истински куриози.

Един столичен бонвиван, когото срещам в „Окей клуб“ при разпити бе видял случайно върху папката си съкращение: о.п.л. Веднага му обяснили, че това значи: опасно политическо лице (наричаха ги на шега „опелите“).

Той непрекъснато ми разказваше своите победи над момичета от махалата (бяхме от един квартал). Едър момък, добре сложен, духовит, приятен.

Това „опасно политическо лице“ ми довери „под секрет“, че предстоят избори (изборите бяха минали!) и ще ги видим комунистите. Той не можеше да разграничи социалдемократите от комунистите и питаше удивен:

— Тия па защо не управляват? Нали са същите?

Но го бяха взели на мушка. Гледах как около него се въртят разни криминални. Преместиха го в Белене, на по-тежък режим — труден за оправяне!

Имаше дребни епизоди. Котакът хвана едно врабче. Десет души скочиха и хванаха котака. Извадиха врабчето от зъбите му. Котакът се уплаши и започна жалостно да мяука.

Лазар каза на всеослушание:

— Всички хищници са страхливи. В цирка понякога тигрите се напикават пред бича.

Всички одобриха доволни.

Асен Историята за мен е един от най-забележителните хора в лагера. Той не е никой и не знае нищо. Селски даскал по история, който е чел много историческа литература, най-вече популярна, но който е стигнал до една истинска философия на историята.

Асен е един от малкото учители в лагера — учителите прегърнаха веднага новата „програма“ и лаеха глупости в училищата.

Асен е учител по история в прогимназията, няма редовно образование. В Софийската народна библиотека той попаднал по някакъв повод на Токвил, при това в руски превод (френски не знае) и това поразило веднъж завинаги въображението му.

Знае наизуст цели страници от „Старият ред и революцията“ и от „История на демокрацията в Америка“.

Токвил е направил — преди повече от столетие — една прогноза за днешния ден. Всеки негов читател заучава тази прогноза наизуст. И аз също.

„На сцената се явиха два нови народа. Това са русите и американо-саксонците. И двата тия народа раснаха в мрак и светът научи едновременно за тяхното раждане и за тяхното величие.

Единият от тези народи събира цялата власт в едно лице, другият оставя частния интерес да действа, без да го ръководи. Единият извършва своите завоевания с меч на войника, другия — с плуга на работника. По тайнствени намерения на провидението тези два народа са предопределени един ден да си поделят човечеството“.

От американска страна Токвил е възприет като държавна доктрина. Русите винаги са се заяждали с него. Пушкин е написал против него къса отворена статия, напоена с мастилото на руската царска канцелария.

В България Токвил не е направил никому впечатление. Поколения и поколения историци са го чели, защото са държали изпити върху книгите му, но той не е могъл да ги поразии.

Аз попаднах случайно на Токвил. Имах една симпатия, която завършваше история. Тя ме замоли да ѝ конспектирам неговите книги, защото нямаше време да ги чете. Така чрез любовта се запознах с великия французин. Но с никого не ми се случи да говоря за Токвил, нито преди, нито след Асен Историята.

За неподготвения читател книгите на Токвил са като удар с чук по главата. Нима е възможна една такава прекогниция? Нима интуицията може да отиде дотам?

Човек се оглежда в поделения между руснаци и американци свят и се пита: но сигурно Токвил не е направил впечатление в Европа, иначе биха взели някакви мерки най-сетне?

Тогава човек си дава сметка, че най-безпощадни са политиците. Дейността на политика е компромис и опортюнизъм, той е дребен мошеник, облечен в генерални пълномощия. Той е политик, защото политиката си играе с него.

Никога няма да забравя как четох Токвил.

В Алианс Франсез имаше огромна читалня с дълги маси, покрити със зелено сукно. От тавана ниско над масата се спускаха електрически лампи. Седях в дъното. Точно зад гърба ми бе пълното многотомно издание на мемоарите на маркиз Сен Симон и до тях — „История на демокрацията в Америка“. Взимах големите томовете и ги струпвах на масата пред мен. Правех бележки и извадки в тетрадката за Маргарита.

Начетен в Токвил, Асен Историята чете в бъдещето.

— Възстановиха — казваше той — феодалната собственост, вакъфираната земя. Една случайност ли е, че текезесето в селото ни се покрива точно с древния вакъф? Хората помнят точно къде е била вакъфската земя. Сега там е лъже-кооперативът на сталинистите.

И се помнят нашите частни имоти, нашите бащинии, имотът малък. Ние имаме пак същите отрязъци земя, голямата земя е пак в ръцете на червените султани. И ще рече: битката на селяните е същата.

Герлах, като е минавал през нашите земи, е питал селяните защо имат толкова малки ниви. „Защото, ако добием повече жито, турците ни го вземат“. Селянинът е орал колкото за своя душа. И така е унищожавал стопанския живот. Защото със селския продукт са свързани и занаятите и търговията. Щом той не произвежда — откъде?

Ама ще кажеш, империята огромна. Огромна, наистина, но къде е черноземът? В Анадола ори колкото щещ, колкото семе хвърлиш, толкова и ще прибереш.

Българският селянин столетия е готвил стопанската криза на империята и нейния залез.

Сега той ще се бори по същия начин. Има го в кръвта си. Никой политик не може да му измисли тактика и доктрина.

Когато разбраха, че сталинизмът ще победи, какво направиха? Удариха го да строят къщи. Сами секат кирпич, сами го изпичат на коптори с въглищна пляка.

Оказа се, че всичко знаят и всичко разбират. Отсякоха тополите и ги бичиха на гатера. Взеха заеми от популярните банки и купиха цимент. Дигат къщи по два-три етажа върху сто и петдесет, дори двеста квадратни метра. Що пари дадоха за вар, защото всички са измазани. И не са къщи, а вили.

Комунистите още не са се сетили да припишат това строителство на себе си. С последните средства, с които разполагат, селяните решиха поне тоя проблем: керемидата над главата, че не се знае какво ще стане, хората с пълно право нямат никакво доверие на новите феодали.

— Сега — казва Асен историята — почва отново тихата безмилостна борба на селянина с държавата. Ще свърши с това, че той ще постави държавата на колене.

Виж, тука няма селяни. Защо? Никой не се опъна! Казват — „робско племе“. Те се съхраняват, имат инстинкта, пък са потребни на феодалите и знаят това. Какво е земята без тях? Пустиня. В техните ръце е нейното плодородие.

И ще ти кажа: българите съсипаха най-напред византийската империя, като не й дадоха ден отдих, после съсипаха Отоманската империя, сега ще съсипят и руската империя, ще видиш.

Тези виждания и сега ми изглеждат шеметни, а как ме поразяваха те тогава.

Сигурно в тях имаше безутешен селски наивизъм. Историята не може да представя такива успоредици. Но какво е историята? В края на краищата, кой е отговорил?

Асен теоретизира надълго и нашироко върху новото средновековие. Експроприацията на земята, унищожението на

за другите, насилственото преселване на цели села, пръскането на рода по четирите краища на страната.

— Хората отново имат само колективна биография — казва той, — едни и същи бягства, страдания и чудодейни спасения. Това ще възстанови черковата в българското село. На този фон развитието на личността отново губи всякакво значение. Въпросът отново е до оцеляването.

Но Асен теоретизира върху историята въобще.

— Сега марксистите искат да скъсат въобще с историята — казва той. Тяхното общество е надисторично. В него вече няма да действат никакви фактори, нито дори икономическите. Развитието ще бъде „разумно“, предварително обмислено в партийните комитети.

— Как така?

— Най-напред „по хегелиански“ създават понятието и после го превръщат в реалност. Създават понятие за кооперативно стопанство, а сетне и реалността, самото стопанство.

Дали една стопанска форма може да се създаде „организационно“ е въпрос над въпросите. Марксистите заместват самия жив живот, самия смисъл на историята и сигурно намеренията на самата антропогенеза. Те могат всичко.

И се върнаха при магията. Лепешински отново добива мишки от парцали. И това го пишат в партийните си парцали.

Така че е естествено да се появят надисторически личности като Сталин, баща на народите, представи си. Каква претенция от страна на онова еврейче Маркс, животът да произлиза от него, от неговата мисъл.

Понеже Асен Историята косвено засяга хегелианството, и аз се чувствам засегнат. Аз съм крочеанец и ще рече — свързан с Хегел. Обяснявам му величието на понятийната философия.

— Да — спокойно отговаря той. — Знаеме. Теза, антитеза, синтеза, но да се обърнем към реалния живот. Тезата е Второто българско царство, антитезата — Османската империя, синтезата — пет века робство. Сигурно понятийната философия е голям прогрес в логиката, но в живота? Шанз Елизе в Париж е улица и Черна бара в моето село е улица. А направи от Черна бара едно Шанз Елизе! Нали са едно понятие? А де!

Ще изравняват града и селото. Ще построят на село кина и театри. И кой ще играе в театрите? Пак селяни от читалищните групи. И това никак не мирише на град.

Аз пък казвам, че зад всеки дом и улица в европейските градове стои развитие, което нито може да се съкрати, нито да се имитира. Какво знаем въобще за живота? Кои са стимулите, които движат хората, кои пречки им изглеждат непреодолими? Ах, забравих, те имат „доктрина“ за ръст на производствените сили. Добре, хайде стимулирайте ги тези сили.

Това не е възможно и тогава те почват да лъжат. Зарязали са черноземите в Украйна, които от половин век са буренявали, но почват да засаждат пустините. Пренасят тропическата флора на север. В Самоков насадиха портокали „в траншейна система“, в Странджа ще отглеждат бамбук.

Тръгват винаги от понятието и почват да тъпчат в него като в чувал каквото им попадне. За тях спецификите нямат значение, дразнят ги. За тях доброто е по същество голият телеграфен стълб, а клоните на елхата са „украшателство“.

Създадох понятието буржоазия и какво натъпкаха в чувала: селяните овощари и пчелари, които печелеха добре, селския учител, защото е грамотен, обезателно селския лекар, че и фелдшера, акушерката, ако има такава.

Най-малкото подобие им стига да те натъпчат в чувала на марксистическото понятие. Зимно време и ние, и ескимосите употребяваме шейни. Как не им е хрумнало да ни обявят за ескимоси!

В това формулиране на понятието Асен Историята вижда древната руска вяра в магическото слово. В Русия тази вяра се е запазила най-дълго. Там единствено все още имат ужас от думата. На Запад те оставят да говориш против правителството. Но в Русия тръпнат — думите против правителството са думи опасни, те могат да причинят нещо, да доведат необяснима смърт или нещо подобно. Руското сърце се свива пред силата на словото. И затова, смята Асен, цялата им култура е литературна и словесна. Русия няма наука, няма архитектура, няма градостроителство, болници, медицина. Има поети, които при това винаги странно задвижват съзнанието на цялата нация.

Неговите теории са безкрайни и човек може да го слуша часове и дни наред. Аз, разбира се, съм принуден да ги предам сбито. Асен

съвсем определено смята, че този експеримент със социализма се прави от силите на Антантата. С това те отстраняват комунистическата опасност от собствените си земи. Нека този жесток експеримент на изток покаже на французите, англичаните, немците безсмислието и порочността на доктрините. Когато комунистите изядат всичко, оставено от старото общество, когато разпилеят безсмислено всички ресурси, когато пожертват напълно производителните сили в името на производствените отношения и настъпи пълният абсурд, Западът ще се намеси.

— Колко време смяташ ще трябва?

— Мисля, около половин век, не повече.

— Но нашият живот отива.

— Като не искаш да си отиде, ето ти границата.

— Но имам близки.

— Тогава ще постъпиш като моите съселяни — ще се укрепиш в дома си.

Това е идея, рекох си. И като се върнах, съвсем съзнателно започнах да се „укрепявам“. Почнах да спасявам от кладата на сталинизма книги, да събирам книги за новата полярна нощ.

В лагера аз съм единственият, който се заслушва в Асен Историята. Кой ще ти се занимава с бедния селски даскал.

— Сега — казва мъдро Асен — започва следисторията, постисторията, животът отвъд развитието. Политбюрата ще взимат решения по млекарството, фармацията, металургията. Понеже няма хора, пъргави еврейчета ще вършат цялата тая работа, духовно хербаризирани, и така ще вървим през вековете. Марксизмът, пък и хегелианството, не познават човешката субективност. Нещо свръхсубективно се гърчи във времето, ражда съществата и върви напред. Косите ми се изправят пред тази нова митология. В цялото, в огромното, във вечното ставане на хегелианството и марксизма, какво може да значи субективността? Те говорят за категории. Тази категория те я нямат.

Понеже нямат субекта в собствения смисъл на думата, те трябва да го заменят. Те имат чиновници, полковници, професори, генерали, академици, но хора нямат! Поради липсата на субект въобще в системата им, те могат да го „конституират“, могат да направят от всеки мръсник каквото си поискат, те имат властта.

Така на всеки човек е отнето намерението и на всеки е поверено „изпълнението“. Какво е това „изпълнение“ без намерение, без стимул, без мотиви? Давам ти изпълнението и заповедта да го направиш. Това е извън човешката психика. Тези еврейчета скоро ще видят.

Асен е тревожен антисемит. Неговият антисемитизъм е също така наивен, открит от него, спонтанно постигнат.

Асеновите крайни заключения са грандиозни. Благодарение на отсъствието на категорията „субектност“ и благодарение на това че те „възлагат изпълнението“, марксистите смятат, че могат да отнемат историческата мисия и историческата функция на всички народи, да отнемат историческата значимост на немците, французите, испанците, китайците, японците. Това им се струва възможно — до такава степен са измамени от възможностите на командването.

И затова се разправят с цели народи, изселват ги, разстрелват ги, закриват републики. При това чистят най-вече южните зони, благоприятни в климатично отношение. Там ще настаняват своите фаворити.

Признавам си, че се опивах от тези разговори със селския даскал. Във всички случаи неговите крайно смели хипотези изглежда намираха подкрепа в живота.

Така лагерът в терминологията на Екзюпери също се превръщаше в едно сечиво на познанието. Само от гледната точка на страданията в лагера се откриваха редица исторически перспективи пред обаяните ни очи.

Човекът от града, „редовният гражданин“, селянинът от нивата нямат нужда от историята. Тя им е непотребна, те не са принудени да проникват в нейните замисли. Ето защо свободният човек е тъп и нещастен.

Лагеристът, напротив, има нужда да проникне в целия смисъл на мировите исторически процеси. Иначе той не може да съществува. Плод на тази хиперболна нужда е моят приятел Асен.

В лагера се събудих само два пъти през нощта.

Тая нощ се събудих без да знам защо. И виждам: един прехвърлил някакво въже през гредата — явно ще се беси. Откъде е взел въжето? Само за това, че има въже, го чака разстрел.

Станах. Трябваше да го разубедея с малко думи.

— Слушай — рекох — няма смисъл. До месец-два ще ни пуснат.

— От де знаеш?

— Виждам, че не правят никакви подготовки за зимата. Нито преглеждат покривите, нито пренареждат керемидите, нито пълнят склада с въглища.

— Наистина.

— Не виждаш ли каква им е тактиката? Година — година и половина лагер, после нова смяна. Те ни прекарват тук на партиди през тази мелница.

— Някои стоят дълго.

— Стоят тия, които са се борили за властта. На тях отмъщават най-много, че са посегнали на техния монопол. Но ти?

Той помисли, помисли и каза:

— Виж какво, във всеки случай животът, който заслужаваше да се живее, си отиде.

Той прибра въжето, нави го под главата си и легна. Знаех, че няма да повтори, легнах си и аз.

Този възглас — „животът, който заслужаваше да се живее, си отиде“, бях слушал вече.

Най-напред от майка си.

Мама бе живяла години със своята наука, не бе престанала да следи новостите в биологията, четеше книги по приматология, морфология на растенията, палеонтология, орнитология, ихтиология. За нея този интерес се беше породил в гимназията. Тя бе раснала в чудесната епоха на Хекел, Ръонтген, съпрузите Кюри. Бе добре

подготвена и по физика, и по химия, без които науки, както казваше тя, няма и биология.

Още като дете мама ме поведе по езерото Сребърна, чиято дива красота остана завинаги в мен, по разни пещери с огромни сталактити и сталагмити. При всяка екскурзия тя четеше книгата на природата на висок глас. Мама живееше с пантеистичното чувство и възпитаваше и нас в него.

Тя бе оскърбена от лъжите в биологията и медицината. Сънна терапия, присадки, безболезнено раждане, преодоляване на възрастта, победа над старостта — тия глупости станаха неизброими. Мама се смееше над академик Богомолец: „Представи си, на коагулацията на тъканите поради възрастта той противопоставя сода за хляб. Ако взимаш по една лъжичка сода, ще живееш сто и четиридесет години. Каква лъжа, каква мерзост! И това се хвърля в очите на едно образовано поколение. Русия никога няма да се образова и да се култивира. Техните магии там взимат ума, но тука?“

Лъжите в медицината и в биологията покрусиха това, което бе всекидневната ѝ радост. Тя престана да определя растения и минерали. Флората в Панчарево за първи път не ѝ говореше нищо.

Веднъж ми каза:

— Ето тук един от техните лъжци, писателят Пристли. Четох „Трима в нови костюми“. Обикновен мръсник. Но е казал нещо вярно и той: „Животът, който заслужаваше да се живее, си отиде“. Вие нямате представа какво опиянение бе да се живее. Не само през младите ми години, а и през войните. Да се живее бе щастие — всеки ден, всеки миг.

И тя зачете „Гъоте като природовъзпитател“ на Х. Ст. Чембърлейн.

От Кезока, содо-лимонададжията, чух следната елегия:

— Няма вече живот. Кучето на двора, котката върху миндера? Тия нема да го позволят. Овошки, пчели, всичко си отива и не можеш да кажеш защо. Хората намразиха домовете си. Тия, комунистите, никога не са живели, нито ще живеят. Те само се ядат, от сутрин до вечер, помежду си и с другите. Се това си мислят: какво кому да вземат, кого да утепат, кого да пребият. Що за хора са? Откъде се взеха?

Атанас Варненецът, човекът, който щеше да се беси, най-дълго бе живял идилията на живота.

Ние с него се сприятелихме. И той ми разказа историята си.

Нейде през 1945 г. руснаците решили да преселват липованите старOVERци в Русия. След три века руското държавно наказание се стоварваше върху тях, тъй като липованите пред прехвалената православна Русия бяха предпочели Отоманската империя — тя им бе дала повече свободи. За това предизвикателство ръката на възмездието, макар и след векове, ги застигаше. Русия обича ролята на Страшния Съдия от Второто Пришествие.

Тогава някои от липованите продали къщите си. Такава къща купил Атанас Варненецът.

Тогава се практикуваше ужасният лов на делфини. Атанас работел в делфинолова. „Изстрелвах по сто и петдесет патрона на ден — казваше той, — колкото в едно усилено сражение. Делфините се стрелят, когато изскачат високо над водата“. От този кървав занаят („морето около мен беше червено“) спечелил пари. Продал и някакво място във Варна. Така купил къщата. Тя била с пет декара двор, овощна градина и пчели. Имал и лодка. Излизал за риба и я приготвял маринувана за зимата. От плодовете правел компоти и мармалади. От нападалите плодове варял ракия. Къщата му преливала от блага. Били гъбар, събирал, сушал, маринувал гъби. През зимата излизал с лодката си в езерото (още незамърсено) и ловял дребна прясна риба за тигана.

Водел се на работа в делфинолова, така че не можел да се смята за частник, бил кооператор. Но дворът му бил истинско богатство.

Не искал да се жени, толкова добре му било да е сам, в тази къща между езерото и овощната градина.

Говореше като поет. За първи път разбрал, че има изгреви и залези, че човекът е част от нещо по-голямо, че той живее в хармонията на вселената.

Винаги е работил физическа работа, но сега за първи път тялото му укрепнало, развил мускулатура, престанал да бъде парий от варненското пристанище.

В лагер го пратили просто защото бил щастлив човек.

— Ако се върна в къщата, ще ме пратят отново тук. Ще я продам. Тия не могат да търпят щастливи и доволни хора. Животът, който си заслужаваше да се живее — казвам ти — си отиде, оттук нататък на всеки остава голото безсмислие. Да се мъчиш, да страдаш в името на нищо. И ако ти дадат два лева надник, да им целуваш ръка. Откъде се появиха тези хора?

Всички елегици завършваха оплакванията си с този въпрос.

Имах неочаквана среща с още един елегик.

В лагера имаше така наречен „възпитател“. Един лумпен с пъстри очи, които постоянно шареха, не се спираха върху нищо и никого, един от тия, които никога не те гледат в очите.

Тоя лумпен водеше агитация. В спалните помещения бе пълно с домашно направени плакати. В тези плакати се съобщаваше примерно, че доходът на един известен интернист е десет пъти по-голям от този на министър-председателя. Известяваше се, че адвокати, лекари и инженери, наистина без да ползват чужд труд, но благодарение на „чуждото си образование“ са взимали повече пари от собствениците на фабрики.

Тези статистики явно обясняваха нашето, на интелигенцията, присъствие в лагера. Ние сме си позволявали, без разрешението и благослова на сталинистките лумпени, да печелим „добри пари“.

Възпитателят изнасяше и разни доклади. Беше забранено след докладите да му се задават въпроси.

Един ден тоя тиквеник излезе с ново определение за „кулака“. Кулак не е селянинът, който има много земя, а този, който прави интензивно земеделие: овошки, индустриални култури, пчели, бубарство и т.н.

Когато ме вземат дяволите, нищо не може да ме спре. Аз станах и заявих, че това е лъжа и в партийната документация го няма. Това е теория на застоя и регреса. Вместо интензивно земеделие навсякъде, където е възможно, е налице един пълен упадък и на елементарните житни култури.

Можеха да ме хвърлят в карцер, да възобновят следствието, да ме съдят, да ме разстрелят. Но аз така нажежих залата, че предпочетоха да преглътнат. Ако станеха безредици в лагера и тях можеше да накажат, че са ги предизвикали. Така минах метър.

Навън ме спря един възрастен човек. Оказа се, че е овощар. Заговори поетично:

— Какво знаят за дървото тези хора? Знаят само да му оберат плодовете, да го ограбят. Те не знаят да говорят с него, както говорим ние, овощарите.

От баща си моят овощар наследил „едно голо бърдо“ от двадесетина декара, една земя, която никога не е била обработвана, защото била пясъклива.

Мъчително, година след година нашият овощар я превръщал в градина. Мъчително намирал подходящите сортове, правел големи дупки, торял ги, правел сам кладенци, за да напоява дърветата.

От най-бедния селянин станал най-богатият. Не че купил още земя или имоти. Стигала му тази огромна градина от двадесет декара. От пчелите изкарвал по пет тона мед, варял ракия, продавал в града плодове.

Първият, когото подгонили, бил той. Овощарят им казал:

— Аз пък мислех това за социализъм: където има мъртвило — да бликне живот и трудът да преобрази пущинаците...

— Ти не ни разправяй врели-некипели. Хайде у бумбако!

— Животът, който заслужаваше да се живее — каза той, — си отиде. С тия хора нищо не става: нито веселие, нито работа. Те са дошли всеки двор да отровят, всичко да осакатят, всичко да развалят.

Първата работа на новото текезесе била изсичането на неговата градина.

— Но за какво живее човек? Да вика „ура“ на глупаците ли?

Елегиците се оплакват от натрапеното безсмислие. Кой са тия хора? Какво искат?

Почваха оплаквания от сталинисткото (болшевишкото) безсмислие. Запасен полковник разказваше за пленничеството си в Гърция. Държали го в лагер на островите до 1926 г., когато успял да избяга с лодка:

— Този гръцки лагер, с безсмисления си труд (пренасяли камъни от единия до другия край на лагера и обратно) ми се струваше самият ад. То било песен.

Един търговец разказваше:

Нейде към 1935 г. се разорил, изгубил апартаменти, къщи, магазини. И почнал да продава зарзават с количка. За първи път

разбрал колко може да бъде полезен на хората. Спускали му с въженце кошница и в кошницата бележка какво да сложи в нея. Напълни кошницата със зарзават, вдигнат я и пак му я спуснат с парите.

— Милионер, бях станал амбулантен търговец. И ми беше драго. Сега за първи път трудът не ми е радост. Защо ни накараха да намразим труда?

Ние бяхме като багдадските крадци, които петък срещу събота на пазара си разказват своите чудни и неповторими истории. Нашите истории бяха общата приказка за живота.

И така, преди няколко месеца аз не знаех що е сталинизъм. Сега моите представи бяха пълни. Това беше „свръхисторичното“, „надисторичното“ на сталинизма. От живота изчезваше „азът“ (субектността).

Функциите на чиновничеството бяха ясни. То отнемаше на живота всяка спонтанност. Подреждаше в йерархия хората, даваше на едни, взимаше от други, награждаваше и наказваше. Никой не можеше да постигне нищо сам, да придобие, да направи.

Това създаваше чувството за всеобщо опустошение. За Русия това бе „естествено състояние“, Русия никога не бе познавала личността, не бе предполагала нейното съществуване. Но у нас, с нашето Възраждане, с живота след 1880 г., бурните ни обществени борби, войните ни, просветата, изкуствата, науката, за нас, встъпили в пътя на европейското развитие, това измиране на „аза“ бе страдание.

В лагера цари пълно обезверяване. На всички е ясно, че ние всички сме сбъркали. Царските политици дълбоко сбъркаха и някои са тука — братът на генерал Клечков. Него, мине не мине време, току го привикат да потвърди, че еди-кой си е бил негов агент (Клечков младши работил в реото). И той пише. Викат му: „Ти си вреден, самоубий се“. Той сумти жално: „Не мога“. Тогава му казват: „Ще ти помогнем“.

Тъй е жалък този дрисльо. Сега, през 1949 г., той е осенен от идеята, че всичко можело и другояче да стане.

Царските политици са мразени. Добре, ами левицата? Ако земеделците не бяха тръгнали с комунистите, никакъв Георги Димитров не бе възможен. И земеделците са мразени. Царските офицери? Те оставиха партизанското движение да се развие, от много тарикатлък. И офицерите са мразени.

Ами нещастните социалдемократи? И те са марксисти, да вървят на майната си.

Няма обществена сила, която да не е оплюта, от анархистите до Иван-Михайловистите, от крайно ляво до крайнодясно.

Тогава?

Остава озлобеното живеене в себе си, за себе си и чрез себе си.

Всеки смята, че е живял лекомислено или погрешно, грешка са приятелствата, интересите към някоя партия, към някоя историческа традиция. Грешка е патриотизмът, космополитизмът, левичарството, десничарството. Всеки обещава да заживее сам в себе си и за себе си.

И моите настроения са такива. Ще скъсам с всички и с всичко. Ще хвана някаква физическа работа и толкова.

Аз наистина се оттеглих за известно време в Панчарево. И бях сложил брадвата зад вратата.

— Защо държиш тук брадвата — пита майка ми.

— По ми е подръка. Трябва ми я тук горе, я в мазата, подръка ми е. — Бях взел жестокото решение. Рекат ли да ме арестуват втори път, няма да се дам като овца. С брадвата по копя.

Тоя нов индивидуализъм, това ново живеене в себе си не изключва борбата, а я предполага. Но тя е борба индивидуална — на усамотения индивид срещу света.

Аз бях казал това и в квартала:

— Дойдат ли да ме взимат, тръгвам за ада, но с един синьошапковец, че не ми се ходи сам.

Тия мои думи не бяха преувеличени. Години наред, позвъни ли се, отварях вратата с малък чук в ръка. Ако случайно са дошли!

Това не бяха декларации. Един селянин беше пребил от бой двамата копои, дето дошли да го вдигат. С тоягата през ръцете и тия изпуснали автоматите. И тогава — бой по гъзовете на копоите, докато тия потънали в кръв.

После колко го били него, да не говорим. Но той се усмихва сладко:

— Боле ме, но сетим ли се какво им набих гъзовете и току ми мине.

Въпросът обаче е, че ние сме недоволни от нашата нова история, че виждаме опровергани толкова много традиционни стойности. Опровергани, защото се оказваме безсилни.

Един се опитва да брани Стамболийски. Запушват му устата. Друг — Александър Цанков. И него не искат да слушат, трети — Стефан Стамболов. И той не е камък, върху който може да се стъпи. Петко Каравелов? Още по-малко!

Тошо Фашиста се усмихва:

— Накараха ви да се откажете от майчиното си мляко, демократи!

Асен Историята казва:

— Точно така си представям падането ни под турско робство. Всеки готов да се бие само за себе си. Все пак и тази програма е програма.

— Ти как ще се биеш?

— Никакво доверие повече на комунистите, никога и по никакъв повод.

— Добре, но нали ще работиш? Щом работиш — работиш за тях.

— От труда ми те няма да забогатеят. Ще работя колкото да ме има. И за тях много няма да остане. Ние бяхме вълци на работата, това ни е грешката. Накарай предприятието да губи, да го дотират — там е цаката. Сега аз знам, че човек сам регулира своята полезност.

Всъщност Асен Историята се оказа прав. Всички се готвят за дълъг бой чрез смъкване на производителността на труда. На това поне сталинистите ги научиха.

Какви са грешките ни в миналото? Как сме могли въобще да ги търпим? Мнозина от нас са им давали хляб, да ги отрови дано!

Кое е грешката? Търпимостта, как кое!

Руското влияние! Как може дворецът да натрапва руски език и литература в училищата? Коя друга държава вкарва в училищата една чужда литература като своя?

Грешката е, че не се унищожи левицата.

Да, десницата хубаво ни нареди. Германофили.

Имахме и англофилска десница.

Не сме имали. Коя е? Това е лъжа.

Дворецът сбърка, левицата сбърка. Що за национална история! Как не се намериха истински национални сили, да мислят за този народ и за съдбините му.

Тук настъпва мълчание...

Аз схващам, че в тези спорове има нещо дълбоко вярно. Дълго време българският обществен живот е неориентиран и българската общественост — неосведомена.

Ако трябва да се търси опора, тя е по-назад във времето. За мен това е Възраждането. Но тогава за Възраждането знаех толкова, колкото всеки друг — предимно от Ботев и Каравелов, и двамата силно повлияни от лявата пропаганда, ще рече — фалшифицирани, знаех и книгите на Михаил Арнаудов, полезни, но безжизнени.

После четох години в старопечатния отдел, в Архива на Възраждането. И сега знам, че Възраждането е все още недостъпно за българския интелегент.

Асен Историята прави своите анализи:

— На 19 май отнеха на народа веднъж завинаги обществения живот. Отнеха на народа навика от политическите борби. От това се възползва левицата. Десните партии покорно се саморазтуриха, левите конспирираха. Чиновничеството се оказа слабо пред тези конспирации.

Ударена бе частната инициатива. Храноизносът имаше около стотина отделни монополи, но кой не знае броя на монополите на БЗКБ. Тези монополи усилиха чиновническия елемент, но отслабиха стопански страната. Те доведоха въобще стихване на стопанската дейност. Борис ни подготви за комунизма, предаде ни на болшевиките с вързани ръце.

Не е ли смешно, че в цяла една държава не е имало хора, достатъчно информирани за Русия? Какво значат книгите на Асен Златаров и други като него, статиите на Михалчев? Ами това е жива лъжа, книги и статии, писани заради сталински червонци. И ние сме тачили тази платена пропаганда като „литература“? И нито един политик не е знаел какви са тия хора, какво ни заплашва?

Как да кажа? Никой не се е разочаровал напълно, никой не се е предал, но всички чувстват, че ни липсва кауза. Всички знаят, че нашият наивизъм е чудовищен.

— През 30-те години фашистският вестник „Зора“ пълнеше първите си страници с възторзи от Москва.

— Четях „Дас Райх“. Немците се опитваха да се доберат до някакви истини. Това, което пишеха, ми изглеждаше ужасно и непременно измислица. Сега се оказва, че те не са имали понятие за същността. И те платиха.

— Сега най-сетне сме осведомени.

— Историята се изяснява в процеса на своето развитие.

Не, ние не сме отчаяни и опровергани. Това е нещо друго и различно. Старите социални навици не стигат, старият социален опит е изчерпан, неверен. Предстои да открием друго, ново и различно, да го създадем от нищото.

Всички сме взимали от Европа и приспособявали за себе си. От Паисий насам. Сега Европа не ни предлага нищо. Предлага ни неопозитивизма, който знаем, който е неплоден и абсурден. Сега там говорят за „отврата“, за съществуването като невъзможност. Ами естествено. Отровиха света, отровиха живота, такава философия им е нужна. Да възприемем сартърианството е все едно да си наденем примките на главите.

Екзистенциализмът е една криза, израз на криза. Той ще отmine и от Европа ще дойдат идеи. Но за това е необходимо да минат десетилетия. Как ще се живее дотогава? Нима нашият живот ще mine в нищото.

Ето, тази перспектива тревожи най-много. Как ще се живее? Има хора, които направо ти писват с оплакванията си. Па малко мъжество най-сетне! Щом така ни се е паднало, какво пък?

— Господа — казва някой, — сега е времето на строго частните програми. Укрепването на собственото битие, покрив над главата и работа. Оцеляването е най-важното. Бащите и дедите ни са оцелели — ще оцелеем и ние.

— Какъв народ сме, който все гледа да оцелее?

— Свободен си да избереш друг народ и друга съдба. Ето, Сартър нали казва, че всичко е въпрос на избор. Избери си епоха, народа, времето, семейството, социалната среда, пола. Избирай де, какво чакаш? В това се състои свободата.

— Господа, обърнете гръб на Франция!

— Немците са бити!

— Ще възкръснат немците и ние заедно с тях.

— Господа, паниката е най-лошото. Тия са страшни, но да не преувеличаваме нещата. Те имат още добро наследство от стария режим, имат все още грижовни хора, стопани, работници, все още не са успели да разложат всичко и всички. Но ще успеят. През това време светът шеметно се развива.

— Ето пак. Но това са десетилетия!

— Ами тогава не ги живеј бе! Откажи се. Ще ти дам моя нож да се заколиш. Искаш ли?

— Постъпете като селяните, окопайте се...

Толкова много се говори за селяните. За всички нас е ясно, че има две класи селяни. Селяните политикани, лумпенизирани и циници. Те бягат от селото и намират „служба“ в града. Те не са били никога свързани със земята. И селяните страдалци, които са нацията, които останаха при земята и се подготвиха за полувековната борба. Без организация, без доктрина, водени от древния опит на робството.

От тия селяни попадат в лагера, малко, но попадат. Правителството не закача твърде селяните. Поради тяхната родова организация и кръвна връзка, пратят ли един в лагер, цяла околия се чувства обезпокоена.

Затова в лагер пращат само най-упоритите, най-дебелите глави. Има един Страхил, от едно село в Чирпанско. С яки мускули и черен перчем. Все едно че сега става от бѣчвата с вино. Той има пет декара лозе и пет декара, които сее я с царевича, я с пшеница. Гледа кокошки и свиня.

С тия десет декара не ще кооператива: „Да ви пикая на...“. Влезли в кооператива едрите „кулаци“ (сто декара земя!), но той не ще. Заразен е с „индивидуализъм“, по тяхното определение, не иска да „врастне“ в трудовата маса. „Каква трудова маса бе, да ставам ортак с мързеливци голтаци“. Той трябва да бѣде „пречупен“.

Има двама селяни от родното село на баба ми — Бусманци.

Баба и дядо не са селяни. Нейният баща, Недко, кненз на селото (запазена средновековна титла за кмет в шоплука) има земя, колкото да бѣде изходена за два дни на кон. Цял живот е стоял на чердачето и е гледал как в полето ратаите му орат и жънат.

Дядо ми не приел зестрата на жена си. Сам спечелил и купил сто декара земя, която давал на изполица. И така се отправил за града. Никога не разбрах какво е станало с огромните Дедо-Недкови имоти. Били са изоставени, нещо, което е възможно само в шоплука. В София дошли рано, преди сръбската война, купили къща и заживели от изполицата.

Двамата селяни от Бусманци са възрастни хора. Те познават дядо и баба. Това са последните хора, срещнати от мен, които ги познават.

Защото споменът и за най-личните хора се изличава.

Бусманци няма много земя. Какво искат от тия селяни?

— В кооператива нема да влеземе, па това е. Ако щат да ни държат цел живот в робия. Да вземат земята като искат. Ама да сме я подарели! Е па, нема да я подариме.

Щом селяните упорстват, защо да не упорстваме и ние?

Какво да се прави? Не съм имал намерението да водя политическа борба. Сега как да я водя?

Завирам се в миналото на семейството ми: защо и то олевя?

Прадядо ми вдига на въстание Голема Раковица (у Д. Т. Страшимиров за него има два реда), отива в Диарбекир, връща се, намира имотите си разграбени и умира.

Дядо ми е търговец, човек с образование. След Освобождението почва кариерата си като банков чиновник в Русе. Установява се в София, където закупува от турците хубави парцели край града. Близко до неговите парцели построяват Народното събрание. Имотите му удесеторяват цената си. Но е ограбен. Стамболов му заявява, че той ще купи от него тези парцели. Разбира се, по цена, която Стамболов определи. Министърът ограбва дядо ми. Вследствие на това той умира.

Оттук е ясно олевяването на баща ми. Два пъти са ограбвани. Той попада в Женева, в една квартира с Ленин. За тяхното приятелство се разправяха епопеи. Точно това вбеси селяните — друго бе, ако човек от тяхната рода или от тяхното село бе попаднал на Ленин в Женева. За това приятелство те ни преследваха така, както не са преследвали семейството на никой жандармерийски полковник.

Сега бащиното наследство е пълна безсмислица. Както и наследството на майка ми. За тяхната дейност тия могат само да ме разстрелят.

Къде да вървя?

Отново и отново се връщам към Възраждането.

Прадядо ми е бил грамотен човек и е знаел добре гръцки език (пазя буквара, по който в семейството му са учили гръцки от 1912 г. насетне). Но той оставил Омир и Есхил заради сборника на братя Миладинови.

Попаднах на остатъци от неговата библиотека. И съм чел Каравелов и Ботев, Вазов и Раковски, сборника на Миладиновите и

невероятен брой старопечатни книги. Там, в тия книги, аз се запасих с една духовност, която отпосле ми бе винаги подкрепа.

Назад, към Възраждането, за моето поколение и среда бяха смели думи и предизвикваха смях. Хайде, моля ви. Французите вече имат Марсел Пруст и Пол Валери, а ние отново при старите калеври?

Аз не проповядвах твърде откритието си. Не можех всеки ден безнадеждно да споря с умни и осведомени мъже (което бе и тяхното нещастие!).

Още в лагера създадох от себе си бавно, бавно, един нов възрожденец.

В това отношение не бях сам.

Един ден сварих един възрастен човек с много умно лице да чете Захарий Стоянов.

— Поддържа духа, нали? — казах — Старият Захарий.

— Никой още не знае колко велик е този човек. Тепърва ще се види от всички.

Заговорих се с него. Бе удивителен човек и българин.

Селски терзия. Не шие градски дрехи, по принцип. В това, че шие само селски дрехи, главно потури, според него се съдържа и неговата религиозност. Селската аба е свята. От подстригването на овцете, през дараченето, преденето на вълната до изтъкването, минаването през тепавицата, този продукт е оригинален, над него пеят песни, изричат пророчества и благопожелания. Така абата стига в ръцете му с дъха на орехови листа, на шипки и със стаените в нея хубави думи.

Той говори като поет.

По онова време аз бях почнал да събирам фолклор от народните майстори, който после, литературно обработен, издадох в сборника „Длета и ружи“. Бях свикнал с поетическия език на златарите, бакърджиите, килимарките. Но тоя тук?

Очилата му бяха с телена рамка, саморъчно правени, което бе обичайно за грамотните селяни тогава.

— Не пипам електрическата ютия, само с дървени въглища. Не пипам модерната ножица, само направена от ковач.

Читател на Вазов и на Йовков, но не на Елин Пелин. Защо? „Ами той пръв почна с пропагандата“. Проникновен читател на Ботев и на Захарий. Защо е тука?

Заради всичко това. Отказал да влезе и кооперацията и да работи новото шивачество. Съгласен да влезе, ама да го оставят на терзийството. Ами! Ще се церемонят с него. Я да го пратим в концлагер, да му уври тиквата!

С големите си ръце терзията галеше „Записките“.

— И ще ти кажа! Чуден е нашият народ! Я виж каква книга! Кой друг народ я има? Кажете ми де!

Този терзия не може да бъде измислен от никой литератор. Никой не е така подготвен, че да може да създаде такъв образ. Той не може да бъде сътворен, поражда се сам.

Гледах със съжаление интелигенцията. Тя бе сляпа за случаи като Младен, Серафим, Терзията. Сляпа за собствения си народ. Тук имаха истински усет за типа, но ако става дума за Франция, за Андре Жид, да, и аз знам, че Франция цялата е във „Фалшификатори на пари“ (роман от Андре Жид), и аз обожавам написаното от този човек. Но няма имате дървени сърца? Трогнете се пред духовното богатство на народа си!

С терзията коментираме въпроса: може ли да се върнем към Възраждането, да бъдем нови възрожденци.

— Много е хубаво — казва той и си сваля очилата, — чел ли си „Пряпорец и гусла“? Чел си. Ами „Неда“ и „Войвода“? Чел си. Ами „Восточний вопрос или неистовий дервиш“?

То е като да се върнеш на полето. Мараня. Стадото трае на букова сянка. И от планината иде облаче едно. Беличко. Пърхаво. Че тогава овчарят като надуе цафарата...

Как да направя успоредни тези буколични картини с философията на Георг Зимел или на Едуард Хартман, които особено ме интересуват?

Трудно е да се върне човек назад, през годините към алафрангите, старопечатните книги, кафенетата на чичовците, кръчмите на хъшовете. От всичко това ни делят войни и събития, 9 юни, 19 май, 9 септември. Но ни делят и духовности: Дебелянов, Лилиев, Вутимски, Атанас Далчев.

Ние бяхме влезли в Европа! Сега как да се отдръпнем.

Тъкмо в най-високия градус на кризата щях отново да загина.

Изкараха ни от пътеходната и двете смени, за да пренасяме подпори. Това е най-тежкия труд, който съществува.

Една подпора е дълга горе-долу колкото един жп вагон. Подпорите биват дъбови, букови и борови.

Представете си едно пет метра дълго дъбово дърво, достатъчно голямо. Пет души не могат да го помръднат.

Сега заставят пет души да го вдигнат и да го понесат на рамо. Копоят върви край нас и ни дава такт: „мао дзе дун, мао дзе дун“. Копоите са нещо революционизирани. Тоя ритъм е така изтощителен, че в края на деня всички ни чака физическа смърт.

Към два часа на обед разбрах, че просто си отивам — ще се мре! Какво да правя? Видях между камарите дърва едно местенце. Да се свра и да поспя.

Това е много опасно. Ако копоите ме видят, ще ме разстрелят в съня — няма да имам време да се пробудя, но има и друга опасност. Ако проспя сигнала за връщане, трябва да поемам пътя на бягството, а не съм подготвен, нито имам хляб. Но ако не се крия и не си почина, сигурно ще умра.

Така се скрих и спах точно два часа. Като се събудих, работата затихваше. Копоите ги мързеше да глаголстват — и те се бяха уморили.

Прибрахме се и си казахме: „Още един такъв ден и капут!“.

Размина ни. На другия ден ни подкараха за пътеходната. Миньорският съюз протестираше. От преноса на тия греди миньорите печелели много (те ги превозваха със специални вагонетки, което нам не бе разрешено). Така отървахме кожата.

Ето как си дадох сметка, че е още твърде рано да се решават въпросите за развитието. По най-банален повод можех да си оставя кожата тук, в тоя проклет от Бога лагер.

В лагера почнаха да пристигат трайчокостовистите.

Това бе „отпадъчен материал, който не бе се хванал в мрежата на процеса“. Хора от обкръжението на Секеларов, Петко Кунин, Лулчо Червенков, Иван Калушев. Висши чиновници, но не достатъчно висши все пак. Сред тях най-популярен стана бай Владо, бивш директор на завод.

Някога обущар, по-точно кундурджия. Влязъл в конспирацията, полицията не го разкрила (имал късмет!), стигнал „величина“. Тук е, защото е отказал да стане свидетел на прокуратурата.

С него поговорихме доста за това-онова, но той, разбира се, си пазеше устата. После се отстрани от всички. Причината бе много особена.

Имаше в лагера един млад офицер, сантиментален страдалец. Страдалец колкото всички нас, взети заедно, веднъж ми разказа живота си. От много богато семейство, но баща му умира. Майката, за да бъде сигурна в кариерата на сина си, го дава във Военното училище.

Момчето обича музиката и мрази военщината. Той страда сред другарите си, самотен е, може би дори и презиран. Като офицер мрази живота в гарнизона, обича да се прибере в огромния си дом и да свири Шопен на блестящия си роял.

Тия двамата, бившият кундурджия и офицерът музикант, станаха неразделна двойка. Офицерът разказваше всичките си патила на кундурджията, а онзи слушаше историите му сякаш слушаше „Хиляда и една нощ“.

И това е разбираемо: концерти, партитури, посещения на знаменити изпълнители, пътувания до Виена, за да се чуе един пианист, покупка на скъпи грамофонни плочи, домашни концерти пред приятели на чаша чай. Какво знаеше за всичко това момчето кундурджия, обущарят кърпач, който седнал пред тясното прозорче в обущарницата си можеше да вижда само краката на минувачите.

Това обяснимо. Но какво разказваше кундурджията, което да плени офицера? Смъртта от туберкулоза на едно момиче, един побой в полицията, едно щастливо избавление от полицейската примка. На тази неизкушена душа тия прекеждия действаха като криминален роман.

Ето как загубих бай Владо като постоянен събеседник.

Имаше и други. Например един „с ранг на заместник-министър“.

— Какво помислихте като Ви арестуваха сутринта?

— Че фашистите са взели властта.

Те нямаха отделно понятие за себе си. Не се разграничаваха от другите сталинисти и не бяха в състояние да кажат какво става и какво е станало.

Трайчо Костов го познавах, бях назначен на работа от него. Леля ми го посети и убеди да ме назначи. Няколко пъти нас, младите, работещи под негово попечителство ни събираха, за да ни обяснят каква трябва да бъде стопанската политика на страната. Неговите близки подчертаваха, че Трайчо Костов не желае бюрократизирането на стопанския живот, не желае стопанската инициатива да се отнеме от ръцете на народа, „защото тогава ни чака голямо нещастие“.

Костов имаше предвид създаването на народни акционерни дружества и като пръв образец бе създаден „Индустриалимпорт“. По същия начин се организира транспортът, „Балканкооттранспорт“, но бързо го одържавиха, защото беше много печелившо предприятие (отсетне „Деспред“).

Това бе борба. И Трайчо Костов каза, че е борба.

Събраха ни веднъж младите, дойде и той. Каза, че трябва да се използва опитът в Югославия, която е по-близо в социално отношение до нас (не бяхме се скарали още). Беше немногословен, съзерцателен, вгълбен в себе си.

Вече имах опит в понятието сталинизъм и ми бе ясно в какво се е провинил Трайчо Костов. Той бе оспорил свещените права на безумната съветска бюрокрация. Това стигаше.

Руската бюрокрация не се предизвиква току-така.

Филов и другите бяха унищожени за същото. През войната се бяха държали „предизвикателно“ спрямо руската дипломация (бюрокрация!). За руснаците това е непостимо, това значи управляващите да бъдат „изложени“ пред собствения си народ. Ако

Филов и Божилов бяха изпратили макар една съболезнователна телеграма в Москва по повод войната, една поздравителна по повод Сталинград...

Но да оспорваш на хора като Молотов и Жданов, това е нетърпимо! И ето, комунистът Трайчо Костов също оспорваше руската бюрокрация. Да търсиш нови пътища за стопанско развитие и да презреш руското бюрократично творчество, това не може да не бъде наказано.

Костовистките среди (комунисти либерали) аз познавах и от другаде. Бургуджиеви дружаха много със семейството на фабриканта Славов. Славов живееше в един просторен апартамент в София, където имаше салон с картинна сбирка (картинна галерия) и невероятно хубава библиотека на френски език. Много подбрани редки и скъпи издания, всички подвързани с марокен и със златни надписи.

Славов имаше реноме. На него бе посветен „Пътят на махалото“, публицистиката на Людмил Стоянов. Сега, когато цялата литературна продукция на левицата умира, когато не могат да спасят дори творбите на Борис Шивачев, тая публицистика грее още по-тревожно, урок и за десни, и за леви. Тая публицистика имаше огромно въздействие върху нас. Тя бе посветена на Славов.

В тогавашната наивистична България Славов бе приет лесно. Обяснението е наистина просто: работил по постройката на паметника на Шипка и там спечелил достатъчно пари, за да почне. И създал фабрика за фурнир.

С течение на времето тази история се дешифрира другояче.

Комунистическата партия създава някои „капиталистически предприятия“, чрез които да се финансира нелегалният живот. Такава е и фабриката на Славов. Според концепцията на него се препоръчва да води „живот на висока нога“. Той е меценат — купува картини, подпомага художници и писатели.

Славов се справя добре с възложената задача, той е интелигентен, бързо и високо се образова.

След 1944 г. известно време у него живя Иля Еренбург. На една от срещите с български интелигенти (Илия Бешков, Бенчо Обрешков и др.) бях допуснат и аз. Те питаха уплашени (вече бяха понаучили едно и друго) къде са някои известни поети и художници, които „бяха изчезнали от сцената“.

Тяхното творчество било неподходящо сега, в годините на войната, и не ги публикували. Но като се успокои времето... Ами от какво живеят? Как от какво? Ние, които печатаме, ги издържаме. Как така? Ами например аз. Преди да тръгна за България, дадох на... (той назовава някакво име) 20 000 рубли.

Не зная дали се успокоиха моите интелегенти. Те безпринципно бяха залагали на една кауза, която не познавах, и бяха работили против друга, за която също така — оказа се — не са знаели нищо.

В съвременността никой не може да си представи какво представляваше в стара България Бенчо Обрешков, как бе обичан, слушан, тачен. Носеше скрижалите на новото време. Но по пътя ги изпусна, те паднаха и му счупиха краката.

По друг повод познавах Калушев, по трети — Секеларов.

Те имаха наистина демократически разбирания. Но се правеха на „дръж ми шапката“ — че не забелязват, че са последните мохикани, че край тях се множи сталинисткото племе. Те ни заблуждавах — и това е тяхната огромна политическа вина, — че е възможен един демократически комунизъм. С това е свършено много отдавна — това е изгоряло още през 1917 г. От двете тенденции е останала едната — Тенденцията.

От тоя, от оня събирах данни за реконструиране на процеса. После те се допълниха, след излизането ми от лагера, от нови сведения. Картината, както тогава тя стигна до мен, я предавам в нейната цялост.

В основата е следователят Зеев.

Този човек е от едро буржоазно семейство. Бащата е главен акционер на Търговската банка.

През 1946 г. Зеев (вече дипломиран юрист) отива в Париж, където специализира криминалистика. Намерението му е да се върне в София и да стане адвокат пеналист (наказателни дела).

Този Соломон Леви (или как беше) постъпил на работа в криминалната, където бил нужен. Но времената напредвали, той се почувствал нещо несигурен и влязъл в партията — гарант му станал Бети Коен. Тогава той се кръстил Зеев, от „зее“, което на иврит значи вълк.

Като се провалили няколко следователи (двама се самоубили), обърнали се към него. Зеев живеел с идеята за мъст — заради

пострадалите през войната евреи. Какво общо има Костов с това, ще остане завинаги в тайна. Факт е, че Червенков и другите около него потърсили един евреин. Те имали „опит“ в това отношение от Русия.

Зеев обаче претърпява провал. Трайчо Костов отрича вината си. В цялата практика на руските „процеси“ това не е бивало — обвиняемите послушно са рецитирали обвиненията, че са мръсници и предатели. Това се посреща като гръмотевица в Москва. В целия свят свободните хора тържествуват: сталинистките процеси се провалиха. И наистина, с процеса Трайчо Костов се сложи край на монтираните процеси. Или по-точно, те престанаха да се устройват публично и със сталинска аларма.

Зеев е взет под око. Той не бил достатъчно енергичен, не „въздействал“ на обвиняемия, не е съкрушил неговата вътрешна съпротива.

Даден е под съд: за нарушение на социалистическата законност! Една много мъглива формула. Във всеки случай е осъден на десет години и хвърлен в затвора.

Зеев е инквизирал един известен общественик — Петър Коев, около чисто име бяха станали много „дискусии“ (сталинистите искаха да го оплюят). Отивайки в затвора, Коев дава тържествена Клетва пред приятели, че когато и да е, ще излезе и ще убие Зеев. Шефовете знаят тази клетва и затова пращат затворника Зеев в килията на Коев.

Зеев влиза. В момента Петър Коев чупи хляба. Вижда Зеев, изправя се. Зеев пада на колене, молитвено вдига ръце. Коев замахва да го удари с парчето хляб, първият удар! Ръката му спира напред път. Той подава хляба на Зеев, казва: „На, яж!“ Зеев припада. Тогава го изнасят от тази килия. Щом Петър Коев се е отказал да го убие...

С Костов историята е такава.

Червенков праща при него един от най-близките му приятели. „Кажми му да ни даде самопризнанието си. Кажми му, че това е нужно на партията. Кажми му, че не сме луди да го убием.“ Костов пита пратеника приятел: „Сигурен ли си в това?“. „Сигурен съм.“ Писмото е написано и подписано.

Посредникът е арестуван на излизане и е въдворен за три месеца в Боровец, в една вила.

Тогава при Костов идва малкото чанковче. То не е служебно лице, но показва старание. Смъква му очилата, стъпква ги, яхва го,

язди го полусляп по коридорите, така го откарва до бесилката, качва го на въжето и се люлее на трупа.

Поради това си „активно участие“ след априлския пленум бяга във Франция (кореспондент на БТА) и не иска да се върне до ресталинизацията. Все пак в един момент подлагат на гавра и него. За годишнината на Трайчо Костов му възлагат да напише статия за него във вестник „Кооперативно село“, където е главен редактор. Пишейки тая статия, умира от инфаркт.

Тогава ръководството на СБЖ излиза с гръмък некролог: „Ние падаме на колене...“ Добре де, падайте!

Такъв е политическият апокриф, ще рече истината. С течение на времето обаче събитията приемат друга трактовка. Посредникът изчезва, явява се невероятният Ицо Мухата, който така умело фалшифицира писмото, че никаква графологическа експертиза не е възможна (глупости на търкалета!). Костов е съпроводен съвсем по устава до бесилката. По време на последната му разходка са водени остроумни разговори. Чиновническата лъжа покрива с бръшлян голотата на събитието.

Тези приказки аз събрах в лагера и след него от хора, които по един или друг повод се бяха приближавали до него.

Бай Владо казва:

— Но никога, повярвайте ми, никога не е ставало дума да се опълчваме, още по-малко против Русия.

— Трайчо Костов трябваше да знае, че когато той подписа смъртната присъда на Никола Петков, подписа и своята.

Мълчание.

— Това е един процес срещу всички хора на инициативата и на самостоятелната мисъл. От днес в България не остават повече глави.

Асен Историята е много развълнуван от случая.

— Руснаците сбъркаха, на тях им се стори, че Балканите са Кавказ. Кавказ е между Европа и Азия, повече в Азия. Балканите са в Европа.

Нашите народи са свикнали да осъществяват неосъществимото. Влашко фактически никога не пада под робство, избягалите в Италия и Австрия гърци винаги пазят спомена за независимостта на страната си, албанците се бият до късно, а сърбите рано попадат под австрийско владичество, където се развиват свободно и европеизират.

На Балканите първи ще се справят с руското присъствие. Гърците биха партизаните. Тито скъсва с Москва.

Асен се оказа прав, по-късно се отдели и Албания.

Процесът Костов бе ли част от тази борба за самостоятелност? На това няма да се отговори никога. Тук се извършват безумни фалшификации.

Докато траеше процесът, в София дойде някакъв „наблюдател“ от Москва. Той бе дал доклад за невинността на Костов. Москва си осигуряваше гърба.

Разговорите с костовистите не носеха нищо особено ново. Тяхното самосъзнание бе сталинистко, те нямаха особени наблюдения и анализи. Само тук-там донасяха по нещо епизодично значимо, фрагменти, от които ние градяхме мозайки.

Две години след като излязох от лагера, срещнах бай Владо. Бях влязъл в една кундурджийница да ми сложат налчета. Той седеше на ниското столче и кърпеше стари обувки.

— Тук ли си?

— Къде другаде? Две неща съм правил цял живот: кундурджилък и политика.

В лагера ние имаме постоянна тема: откъде се пръкнаха всички тия хора? Как ние не доловихме тяхното присъствие в стария живот?

Аз имам свое обяснение на въпроса.

Наблюдавах с изострено око събитията по време на опозиционните борби: една огромна маса бе застанала зад Никола Петков, но смъртта на водача, разтурването на партията, откарването на депутатите в затворите подейства страшно.

Бях все пак в управляващата партия и долових някои неща.

Веднага след процеса ни казаха:

— Сега много хора ще се устремят към нас, приежете ги.

Който иска, може да направи справка в пресата от онова време. За няколко дни от единните организации влязоха четири милиона души.

Откъде идваха? От земеделския съюз? Земеделците бяха в своите дружби. Те идваха отнейде.

Почваха да взимат думата на събрания, да ораторстват. Говореха глупости. Ние се смеехме. Тогава бяхме отново смърдени от комитетите: „Няма да се смеете. Ще ги оставите да говорят. Каквото свое имат, нека кажат — даже да бъде тоничко!“.

Тия новодошли в победилата левица ние трябваше да приемем така ласкаво, както самите ние не сме били приети.

Аз тогава бях „масовик“, „работех с хора“. Помня тези нови тълпички пред клуба. Всички те бяха от така наречените „неутрални“. Когато опозицията и сталинистите се бяха хванали гуша за гуша, тия гласуваха с бели бюлетини. Аз очаквах, че ще осъдят едно такова поведение. Но не. Партийните началници се ориентираха към тези хора. И дори пренебрегваха „своите“.

Помня, след едно събрание един такъв новоприобщен как възкликваше: „Леле че хубаво става“.

— Да — казах аз, — създаде се национална собственост, обществени предприятия, ще има работа за всички.

Той гледаше със светли очи и повтаряше: „Леле че хубаво става“.

Той бе доловил другото, скритото под пода. Той бе плъх и бе разбрал, че времето на плъховете идва.

Те извираха от невероятни места. Женици и смачкани мъжлета с оглупели деца. Те ставаха общественици. И говореха „за славните партизани“, за хората, „които са давали кръв“.

Най-сетне сталинистите бяха намерили своите масови почитатели.

С тях пълнеха служби, на тях отваряха път към професурата, към журналистиката, към администрацията. Тях те конституираха като управляващо съсловие. Това бе земната маса, от която сталинистите правеха новия човек.

И за да бъде ясен, ще разкажа нещо, което стана години по-късно. Бяха ме приели в партията и ставаше ревизия на партийните книжа. Това значи, че отново се чете биографията на всеки и се обсъжда публично. Деветдесет и девет на сто от тия автобиографии съдържаха следното твърдение: „Родителите ми не са членували никога в никакви партии, не са се занимавали никога с никаква политика“. Един рефрен като от египетската „Книга на мъртвите“.

В България е имало хайдушко движение, имало е въстания, Копривщица и Батак. Имало е борби за национално утвърждаване, имало е борби за Съединението, имало е Сръбско-българска война, имало е селско въстание, Шабла и Дуранкулак, имало е Стамболов и Стамболийски, имало е Септемврийско въстание, Демократически блок.

Тия хора не са участвали в нищо от всичко това. Това бяха синовете на „хорицата“, които изпълниха казионните единни организации, на които ние трябваше да създадем самочувствие.

Като видях тази човешка помия, аз пък извадих всичките си предци хайдути, въстаници, учители, преписвачи на книги.

Често ми се случваше впоследствие да се натъкна на второто поколение.

Ще разкажа само един случай.

Бащата е агроном, майката — селска учителка. По силата на новите обстоятелства, те откриват в себе си влечение към науката. Сега бащата е професор, майката — професорка.

Дъщерята е привлекателна селянка с едри цици, вироглава и естествено — невъзпитана. Мой приятел от някакъв институт решава да ме представи на момичето. Тримата отиваме на ресторант.

Сядаме на студени меса и на бутилка вино. По едно време нейното лице се вкаменява. Аз чувам един тих шум. Не мога да повярвам — момата се е изпикала и урината тече през стола.

Това е достатъчно.

Аз не зная как се формират човешките качества, но е сигурно, че се образуват с течение на време. Старото общество бе исторически възникнало. Там всеки праотец бе оставил името си като гравирано в обществената памет. Тука идваха от нищото. И не можеха да излязат от него.

Асен Историята слуша като омагьосан моите разкази.

— Да — казва той. — Те са живели неусетени в нашите недра. Те са ползвали саможертвата и борбите на другите. И в един момент, те, пълните никакъвци, имат претенцията да бъдат „народа“. Добра социална база си намериха сталинистите.

Неутралните намериха най-висшия стил на живот. Въведоха робските теманета пред сталинистите ефендите, въведоха такова низкопоклонничество, такова блюдолизство, каквото не е имало в Османската империя, където пашите са били все пак с чувство за достойнство.

Никой не видя тая пасмина, нито социалисти, нито земеделци, нито демократи. И никой не подозираше нейните възможни функции. Ние отново бяхме бити, поради пълното отсъствие на социологични издирвания. Ние едва сега научаваме какви социални пластове има в народа.

— Как мислиш? Какво е тяхното бъдеще?

— Няма да могат да изпълнят нито една историческа задача. Всичко ще провалят. Тяхната настояща сила е в това, че все още е огромно наследството от миналото.

— Какво мислиш ще стане?

— Де да знам какво. По моему ще намалява орната земя, ще отпадат всички по-сложни продукти, ще се обезсмисли администрацията, ще настъпи упадък в просветата, транспорта, здравеопазването. Влошаване навсякъде и във всичко. Всяка година ще става по-зле.

— Все пак, биха могли да се справят поне с елементарни проблеми.

— Биха могли, но няма да се справят. Те не се интересуват от нищо, освен да използват положението. Те ще закопаят сталинистите, които са много хитри.

Разговорите върху Бернанос, Жид, Сартър отстъпваха място пред тези отечествени проблеми. Излизайки от мината, ние вече не почвахме първите си думи така: „Знаеш ли, че Пол Валери...“

— Ще ти кажа в какво бъркат руснаците. Тук културата е стара. Ние сме приемници на късноантичната култура. Ние не сеем като руснаците лудо просо и ръж като поляците. Ние имаме лозя, развито земеделие, отлично говедовъдство, една висока домашна архитектура. В нашите градове улиците са павирани с античните калдъръми, винаги е имало бани, магазини, базари, винаги висококачествено тъкачество, грънчарство. Това не са дивите селяни от Украйна, които гледат тикви. С това население те ще си имат неочаквани за тях неприятности.

Поставяме си въпроси и си отговаряме на въпроси. Дните текат нормално. И отново двама души избягват. И отново колективни наказания. Виждам доктора в лошо обкръжение:

— Внимавай — казвам му, — кой кръжи около теб.

— Да кръжи който ще. Тия, които ги пращат, са свине.

Аз се сприятелявам с бай Илия Зевгелиев. Той е от ВМРО-обединена, ще рече, че е с властта. Бил е двадесет години емигрант, за да не го убият михайловистите. Като се върнал, поканили го за министър в Скопие. Той отказал: „Аз съм българин. Не съм против самостоятелна Македония, но лично аз съм българин“.

Извикал го Боян Българанов: „Не щеш да ставаш министър в Скопие, така ли? Тогава ще вървиш в Богданов дол“.

Българанов първоначално бе от яростните антибългари. Когато Тито се откъсна от Москва, той „обърна“ политиката. Стана националист (и написа много глупости против Тито).

Така Илия Зевгелиев се озова при нас.

Той е много чист старец, просто удивително е каква висока лична хигиена поддържа. Освен това получава голямо количество цигари „Тютюнопроизводител“. Непрестанно ме подкрепя със своите резерви.

Говори мелодично. Пълен е със сентенции, добри мисли и добри намерения. Понася стоически участта си, не се оплаква, учи и нас да

не се оплакваме.

Той казва:

— Мисли отсега да опишеш всичко това.

Мама ми донесе едно джобно издание на „Божествената комедия“ с много хубав коментар.

— Ето — казах, — това е четиво за тука — „Ад“, „Чистилице“, „Рай“. На рая вече не се надяваме.

Мама ми донесе горещото майчино утешение, незабравимите приказки за дома.

Защото човек трябва да може да забрави и сталинистите, и техните неутрални (по-късно кръстени гръмка „безпартийни“), да забрави злия и неактивния елемент в историята, да излъже себе си с перспективите на духа.

Един ден инкята забълва имена. В течение на един час ни разделиха на две групи: една голяма и една малка. В голямата попаднаха всичките ми приятели. В малката останахме Жорж Мицков, Ицето и аз.

Голямата група изпращаха за Белене на по-строг режим, тези хора ги бяха дразнили с високия си дух. Сега отиваха в Белене, за да им бъдат „превити вратовете“.

Разделихме се с Латин, с Доктора, със Станчовски. С някои от тях щяхме да се видим по-късно, след години.

Самотата започна да ми тежи. С Ицето можехме да говорим за весели случки, с Мицков — за френски поети. Жорж удивително не се интересуваше от реалността — стоеше над нея.

Започнах да се оглеждам и открих нови хора, хора, за които не бях подозирал.

Например Иван бе текстилен техник. Неговият брат починал и оставил вдовица с дете. Иван гледал детето като свое. С брата имали един апартамент от две стаи. Иван решил да не се жени, за да не се опънат отношенията със снахата.

Но снахата си намерила любовник кадесар. Иван го пратили в лагер, двамата се оженили и взели и неговата стая. Така практически разрешили въпроса си.

Иван е съзерцателен човек, сдържан, за снаха си говори без озлобление, без закани, обективно. Обича да казва: „Виждате ли как се решават имуществени отношения“.

С него ние седим и часове обсъждаме битието си, обективните възможности да се просъществува. Той не е песимист. Първият бяс ще мине и след това ще може да се работи.

— Ако останем!

Това го казва Каро Асо, софийски тарикат, американофил и американоман. Гледал е невероятен брой американски филми, по

десетина пъти всеки. Говори за отделни кадри. Знае разкадровката на „Уайоминг“, на „Чикаго в пламъци“, на „Дъждове“.

Каро Асо не знае английски, но чете само американски книги: „Отнесени от вихъра“, „Дъждове“, пък и всички романи на Бромфийлд.

Той е пълен с видения от Хонолулу и Хаваи, знае от книги и филми Сан Франциско така, като да е живял там.

Каро Асо е продукт на масовата американска пропаганда, на американския филм и американския роман. Той диво презира сталинистите — „паезани“! — преди всичко затова, че не знаят един американски актьор.

— Слушай бе, той не знае Спенсър Трейси, не знае Уолъс Бири. Паезан.

Той е кръгъл пролетарий, коньовичар. Американските филми са му допаднали, защото сам е кавалер. Той е градският бедняк, който въпреки всичко иска животът да има стил. Ходи с изтъркани панталони, но те са стилни, модерни — „шик“.

Каро Асо е от тези бедняци, които са изгубени завинаги за сталинистите. Тия го третират като „индивидуалист“. Той ги дразни с това, че е развил личността си.

Опитали се да го превъзпитават, разказва той. Накарали го да гледа „Кубански казаци“. „Ега ти гадорията!“ На следствието казал:

— Господин следовател, гледали ли сте „Фредерик Марч“?

— Не съм го гледал.

— Тогава с вас разговор не става, карайте ме на лагер.

„Какво ще разговарям с такъв галфон.“

Неговата американомания е сладка, направена от уестърни, героични филми и цветисти книги. В този свят Каро Асо се движи като в рая.

Неразделен с него е Васко Графа, също коньовичар, също така „стилен“.

— Ти виждал ли си царя, като пръв гражданин? Не? У дома го има изрязан от един календар. Само бомбето му какво е, ще говорим ли, а? А виждал ли си го като ловец? Ловна шапка, много изискана и едно идеално чифте. Шофираше си сам. Веднъж, ученик, стоя точно при къщата на Вазов. От улица Вазов на Раковска излиза той с колата си, онази с дванадесет цилиндъра. Позабави. Тогава свалих шапка и

казах: „Добър ден, Ваше Величество“. Той ме поздрави много любезно: „Добър ден, младеж“.

Защо да харесва Георги Димитров? Заради каскета? Няма стил и това е. Дори не умее да шофира.

Бедните софийски гамени. Те двамата също имат идеали и образци. Какво са виновни, че техните идеали са други?

— Комунистите не признават, че всеки човек си има свой номер в живота! Но е така.

Стильт на живота е тяхното утешение. Те са пушили цигари „Златна Арда“, пили са коняк „Мартел“ или хиоска мастика, яли са шкембе чорба в „Дамарче“, въобще ползвали са се от лука за бедни.

След едно хубаво кафе при еди-кого си (който никога не меша ръж в кафето) те са отивали на прожекция в „Капитол“, „Модерния театър“ или още по-добре в „Арда“. На излизане човек си взима от продавача един сусамен геврек, съвсем топъл, уханен.

Това е едно развитие, което левицата не приема. Левицата още помни този безименен пролетарий, без лице и без физиономия, който пълни стъгдите на XIX век. Оттогава насетне нещата са се изменили. Пролетарият не само прави стачки, но и чете преса, гледа филми, има развлечения, създава си лични предпочитания, които невинаги харесват на левичарите. Тогава те казват за него, че той е „аспириращ буржоа“.

Асен Историята, с който наблюденията ни са общи, казва:

— Всичко това дължим на Девети юни.

— Как така?

— Ами така. Девети юни отложи с двадесет години руското нахлуване и в тези двадесет години стана пък това развитие в индивидите. Хубаво, че и Филов не се хвана на Соболевата въдица, та спечели още шест години независимост. Точно в тия шест години възникнаха такива социални типове — и то масово, — че сталинистката хегемония стана немислима. Може да се осъществи само с безпримерни жестокости.

Тук е главният редактор на списание „Нова Европа“, висок, черен — ако не ме лъже паметта, казваше се Любо. Завършил славянска филология. Останал жив, защото в неговото списание били поместени статии върху атомната енергия, които предупредили съюзниците.

Той има изключително самообладание и невероятна интуиция, граничеща с пророчески качества.

Любо е извор на информация за Втората световна война, Русия, Германия, Съюзниците. Ясно е, че има богати сведения. Никога не говори с омраза за руснаците или съюзниците. Но цифровите данни, които изнася, детайлите, които помни, документите, които цитира редовно побъркват франкофилите и земеделците.

Тук е и човекът, който „допълва бройката“. Не им стигали арестантите, хванали един минувач от улицата. Този минувач е майстор сладкар, не се занимавал никога с нищо друго, освен сладкарство. Той седи на пейката, върти пръсти и разсъждава:

— Щом са стигнали дотам, да те подберат от улицата, и тяхната не е лесна.

Това за подбирането от улицата не е лъжа.

По-късно, като излязохме от лагера с Жорж Мицков, и на мен се случи следното.

Вървахме по Мария Луиза към Львовия мост. Изведнъж по улицата край нас настъпи паника. Хора започнаха да тичат. Всичко ставаше в пълно мълчание, като на ням филм. Някакви хора спираха този или онзи.

— Хайка — каза Жорж. — Хванат ли ни, свършено е. И двамата сме бивши лагеристи. Пак в лагер, сега в Белене.

Арестите ставаха около нас. Тогавя нахлухме в някаква врата, минахме през стълбището и излязохме в задния двор. Под един висок балкон се оказахме скрити и за жителите на дома.

Започна да вали. Стояхме и гледахме капките. И мислехме за кучешкия си живот.

Няма значение, че аз вече печатах в пресата, че имах някакво признание. За тях аз бях и си оставах „гад“ (както и те за мене!).

Излязохме надвечер. Улицата бе напълно пуста и измита от дъжда.

Сладкарят по-нататък пострада лошо. Не му простиха, че той, един от „неутралните“ (това го декларираше непрекъснато), е дошъл в лагера. Неопитен, успяха нещо да го праметнат и го преместиха в Белене. Помогнаха криминалните.

Тук е майор Стрихинов, безтрепетният човек.

Вика го Гершанов и му казва:

— Майоре, престани да чакаш американците и ще те пуснем.

— Имате грешка, господин капитан. Ако е до мен, никого не чакам. Виж, българският народ, той чака американците.

Такива анекдоти се носят непрекъснато около него. Той приема всичко със смях. И така години, но го видях по-късно. По повод Пражката пролет, мисля, бяха тръгнали да го изселват. Беше възрастен, болен, семейството му го молеше да престане. И беше престанал. Но на устните му тържествуваше старата усмивка.

Тук е вечният български сектант, съботянин.

Една вечер се застоях в клубната стая. Стана време за смяна. Викам на колегата, който прелистваше списания:

— Хайде, че ще закъснеем.

Той ми казва:

— Аз петък вечер и събота през деня не работя.

Отишъл при Гершанов и му казал, че е съботянин, че съботата е свят ден и през него той не може да работи, защото трябва да мисли за Бога.

За наша изненада Гершанов не го убил, а му разрешил от петък вечер до събота вечер да стои празен. Сигурно Гершанов е изпаднал в умиление пред самия себе си за този либерализъм.

Тук е жандармерийски офицер от частта, която е водила боеве с отряд „Антон Иванов“.

— Но как Ви оставиха жив?

— Не позволих на жандармеристите да си приписват убийството на намерени трупове. Давахме по петдесет хиляди лева награда за убит партизанин. Партизаните се избиваха сами. Нашите намираха труповете им и искаха парите. Това е лъжа. Не го позволих. Така моята част е убила двама партизани, затова не можеха да ми дадат смърт или дълъг затвор. Но си прекарвам времето тук.

Той е тих, внимателен, отличен наблюдател на политическите събития. Където никой не вижда нищо, той вижда недоразумения, разногласия, спорове. И после се оказва прав. Той не съжالياва нито миг за функцията, която е имал, държи много на своята униформа, на кортика, на своите подчинени, които помни всички по име.

Имаме много македонци. Едните са наказани, защото при Тито се писали българи, а не македонци, другите — за това, че след Тито се наричат македонци.

Никакви сериозни обвинения не могат да се отправят към едните или към другите. Самото правителство още няма никаква яснота по този национален проблем. Но затова пък лесно праща на лагер.

Тук са неколцина писатели, между които Димитър Спространов и Георги Жечев. Жечев познавам отпреди. Той напразно се опитва да адаптира своята анархистична лирика към отечественофронтовската ера. Неговата книга „Внимание, говорят низините!“ се използва известно време от сталинистката агитация, но после и на това му дойде краят.

За мен Жечев е бил винаги безинтересен човек, един догматик и сектант.

Спространов е по-любопитна фигура. Таман една вечер разказваше на Мицков за бъдещата си трилогия: „Поп Богомил“, „Ивайло“ и „Родопски войводи“, когато се чу сигналът за строяване. На лицето му се изписа ужас. Той хукна презглава към строя. Не бях виждал толкова уплашен човек.

Спространов бе станал популярен с „Човешка менажерия“. Той имаше богат живот, скитания по френските земи и широки исторически интереси.

Такава пъстра бе картината.

Внезапно минният инженер дойде при мене на забоя. Предложи ми, след като ме освободят да се върна в мината. Ще ме направят минен техник и ще мога да следвам задочно минно инженерство. Това, разбира се, бе добро предложение, защото иначе работите се развиваха по следния начин: студентът се завръща в университета, почва да посещава занятията. И... внезапно го изключват, защото е бил в лагер. Пращат го отново в лагер, защото е бил изключен...

Долових, че някак се стремяха да омекотят жестоката ми съдба. Все още имаше хора, които помнеха баща ми, знаеха моето семейство и тези хора бяха почнали да говорят. Че такава нещо може да направи впечатление на сталинистите, е смешно. Но имаше такава грижа моята съдба да се уреди по-безболезнено, не заради мен, а заради техния „авторитет“.

Както казах, от 14-годишна възраст тези хора не ме оставяха на мира. Вряха се във всичките ми занимания, интересуваха се от всичките ми виждания — въобще разглеждаха ме като своя собственост.

Зимата приближаваше. Знаехме, че тук, в лагера тя е такава, че не всеки ще може да я преживее. Но в мен растеше надеждата.

Сега се спрятелих с трима францисканци, които бяха задържани за „контрапропаганда“. Монаси — католици със сотаните си, разариума, с кръста на шията.

Бе ми приятно чрез тях да си спомня отново латинското Евангелие, Вулгатата и да водим дълги разговори за „Цветчетата“ на Св. Франциск Асизки.

Това ме връщаше към чудесните години в италианската гимназия. Спомних си проф. Секоли, който бе много взискателен към мен, проф. Ломпей, който ме въведе в историографията на Италианския ренесанс. Отците пък се радваха на моето джобно издание на „Божествена комедия“. Седнали на пейката под злия есенен вятър, ние дълго говорехме на италиански.

Тази среща събуди много рани и отново питането „защо съм тук“. Не исках да се занимавам с политика, исках да потъна в четенето на романските литератури, към които изпитвах огромна любов, особено към романското средновековие.

Когато се намесиха в биологичните ми занимания, те бяха поне малко осведомени. Когато ми пречеа в тези нови литературни занимания, те не знаеха въобще за какво става дума.

От София се изтърсиха инспектори на „проверка“. Извикаха ме:

— Още ли се бунтуваш?

— И сега, и завинаги.

— Какво ще правиш като те пуснем?

— Ще се върна тук минен техник. Мината ме иска.

— Значи, сдоби се с професия? Е, поне занаят ти дадохме!

Тогавя дойде неочаквано освобождаването ми. Стана така: сънувах се на решетъчния прозорец на бараката. Напълно раздвоен съм. Единият „аз“ стои на нара и гледа навън. Другият „аз“ стои на

прозореца и гледа вътре. И този, който е отвън, вдига ръка и казва: „В петък си отивате“.

От радост се събудих. Раздърпах спящите край мен. Да събудиш нощем затворник крие смъртна опасност — от яд, че си го събудил, ще те пребие. Но аз им казах съня си. Те се развеселиха:

— Дай Боже, дай Боже...

В петък почнаха да викат имената ни по инкята. Не чух своето. Но Ицето ме намери:

— Чух името ти, бързо в караулното, додето не са те обявили за беглец. — Простихме се. Ще се видим!

Оттук нататък обаче почна една дълга история.

Най-напред чакахме два часа Гершанов. Дойде и ни даде напътствия за живота. Каквото сме имали да платим, платили сме. Сега сме редовни граждани. Да работим и да не се оглеждаме. Ако ни заплашват с лагери да не обръщаме внимание, да се пазим от провокации.

Явно бе, че не ни искат обратно в лагера. Навън, във фабриките, имаше нужда от евтина работна ръка. Тя се създаваше в лагерите — репресираните и уплашени хора считаха после за дар Божий да могат да работят като огняри в някой завод.

Тогавя ни дадох да облечем дрехите си. Как изглеждат горни дрехи, престояли две години в пакет? Няма значение, облякохме ги. Аз се приготвих да тръгвам. Но пред мен застана един милиционер:

— Ти ли си Владимир?

— Аз!

— Тръгвай с мене.

— Нали съм свободен?

— Тръгвай с мене.

След цяла разправа се узна следното. Докато съм бил на лагер, изпратили ми повиквателно за войската. Бяха царя на тия „номера“. И понеже не съм се явил, сега ме съдеха за дезертьорство.

Така потеглих. Чакаше ме затвор. Имах документ, че съм бил в лагер, но нямах документ за следствието. Значи сега щях да отида в затвора и кой знае за колко години.

До Пловдив ме откараха по етапен ред. Първия ден до Перник. Пренощувахме в етапното. Втория ден до София. Пренощувахме в

София. Третия ден до Пловдив. Пренощувахме в Пловдив. На сутринта във военния съд.

Това е една тъжна история — скитането по етапните. В етапните не дават храна. И никой, разбира се, няма да ти купи парче хляб.

На четвъртия ден тръгнахме за военните. Попаднах на особено зъл копой. През цялото време ми викаше: „И как не са ти теглили куршума?“

Най-сетне ме откараха в съда. Прие ме един млад военен съдия, той ми връчи обвинителния акт, поиска ми обяснения.

— Знаете ли какво, господин лейтенант, карайте ме, моля, направо в затвора. Четвърти ден не съм ял, в етапните храна не дават и се боя, че ще припадна.

— Определена Ви е сума за неотклонение — каза той. — Телеграфирайте на майка си.

— Майка ми е едвам жива. Да ѝ създавам такава тревога да търси пари. И после откъде? Карайте ме в затвора.

— Къде сте били на 5 март, когато са Ви призовали в армията?

— Под следствие в КДС.

— Имате ли документ за това?

— За следствие в КДС никой не дава документ.

За моя огромна изненада той ме накара да подпиша подписка за неотклонение.

— Няма да излизате от София дори за екскурзия до Витоша. Ако сте на работа, трябва да можете да бъдете намерен за един час. Сега сте свободен.

Аз излязох. Чакаше ме моят копой.

— Е, и?

— Свободен съм.

— Тръгвай с мене.

— Какво тръгвай с мене — опънах се аз. — Нямах заповед за арест.

— Тръгвай с мене!

— Слушай — извиках, — ако не се махнеш веднага, ще те убия!

Офицерът чу кавгата, излезе и обясни на копоя, че аз съм свободен. Оня се махна мрачен-мрачен. Кучета!

Бях свободен, но безпомощен. От концлагер по домовете ни връщаха с така наречените кредитни билети, които после заплащахме

— вписваха ги към преките данъци.

Хора на улицата, които видяха моето положение, ме посъветваха — и аз, нещастник, изпълних съвета им — да се обърна към градското управление на копоите, които да ми дадат кредитен билет или да ме върнат в София по етапен ред.

Прие ме някакъв цъфтящ зализан копой — с маникюр. Обясних положението си.

— За какво си бил в лагер?

— Недоносителство.

— Така ли? Слушай! Какво ще правиш, не знам. До вечерта да те няма в града. Ако те намерят моите хора — Белене.

Тръгнах из града да си търся работа, да пренеса някъде въглища или друго. Бях купил един хляб и хапвах по малко. Дъвчех сладко-сладко.

До обед не намерих никаква работа.

Спиряха ме хора по пловдивските булеварди и разплакани ме разпитваха за свои близки в Богданов дол. Някои знаех и дадох сведения, някои не познавах.

Озовах се на гарата. Ако се кача без билет? Хванат ли ме — лагер!

Край гарата седяха много цигани със своите файтони. Обясних на един циганин положението си. Не би ли ми дал петстотин лева назаем. Ще се върна, ще го намеря, ще му ги дам.

Той запита дали нямам нещо за продан. Отворих куфара. Имах едно съвсем старо и негодно одеяло. Един го извади и ми даде веднага две хиляди лева. Одеялото като ново не струваше толкова.

Милите цигани. Те ме спасиха. Явно те биха ми дали пари назаем, но се бояха от полицията — ще кажат: помагаш на врага! А така не могат нищо да кажат — купили са едно одеяло.

— Я, какво хубаво одеяло — глаголстваше човекът, който го купи. — Ще си го сложа на файтона да не седят мющерииите на голо.

Купих си билет. И нещо нечувано, купих си един компот. И обядвах хляб и компот на една пейка.

Влак имаше вечерта. Не смеех да се разхождам много-много из града, защото правех впечатление. Свих се на една пейка на гарата и поспах.

Излязох на перона. Влакът от Бургас дойде.

Значи наистина се прибирах къщи. Влакът тръгваше в шест, в София щяхме да бъдем към десет.

Намерих празно място, седнах. Около мен такива едни, както ги наричат, „обикновени хора“ — най-опасните. Реших да бъда внимателен. Посипаха се въпроси: „Кой си, откъде си, къде отиваш, какъв такъв си ти? Защо ходиш като циганин?“

Обясних кратко, че съм концлагерист и че след дълги митарства и началото на едно ново дело се връщам в София.

— Е, какво, режимът е лош, така ли?

— Не е лош режимът, аз съм лошият. Но ще се поправа.

— Разкайваш ли се за делата си?

— Разкайвам се.

— Те и затова са го пуснали, че се е разкаял. Щом някой от тях се разкае, пускат го. Властта е милостива.

Намирах се сред едни елементарни глупци. Но единият излезе особено заядлив:

— Сега какво мислиш за режима?

— Мисля, че е добър, справедлив, и ще осигури всички.

— А по-рано не мислеше така.

— Не мислех.

— И като виде дебелия почна да мислиш? Вашата кожа!

Той дълго се заяждаше, но аз отговарях напълно смирено. Най-накрая той омръзна на другите и те го сгълчаха. Така млъкна.

Гара София. Най-сетне у дома. Взех трамвая, слязох на Граф Игнатиев, след десет минути бях пред къщи. Нашите прозорци светеха. Но ме беше страх да се явя така пред мама. Отбих се при леля. Тя се качи да предупреди мама. Но мама не беше горе. Мама и сестра ми бяха в Панчарево.

Качих се, взех един душ, измих се. Спрях се пред полиците с книги. Погалих с ръка томчетата на Гримелхаузен — старият шегобиец. И тръгнах за Панчарево, вече без куфара.

Тръгнах към един часа. Рейсове нямаше, но аз реших да мина шестнадесетте километра пеша. За мен, лагеристът, това усилие беше нищо. Освен това жадувах за простор.

Ноемврийската нощ бе относително топла. Нямаше вятър и в мрака човек долавяше огромното поле.

Към шест часа сутринта бях в някакво ханче край пътя. Пих една чаша червено вино. Разказах на ханджията кой съм и откъде идвам. Той си сипа една чаша, сипа и на мен, да се чукнем за здраве. Никога не бях пил сутрин рано-рано и на гладен стомах червено вино. Ефектът бе удивителен. Почувствувах се жизнен, стана ми топло. Когато излязох от ханчето, слънцето се подаваше.

Завършвах оранта. Оряха с коне и с волове хора непознати и скъпи за мен.

Пътят за нашата вила бе нагоре по един хълм. Чух някой да свирка, скрит от дърветата — листата им не бяха още съвсем опадали. Това бе сестра ми, знаех. Тя се яви на завоя.

Върнахме се заедно. Целунах мама. Тя ме помилва с нежната си старческа ръка. Бях блудният син, бях се завърнал. Повтаряше се чудото на евангелската майчино-синовна връзка.

Кучето седна в краката ми. Беше доволно да ме види. На дивана мъркаше мацата. Светът се възстановяваше.

Тогава аз седнах на бюрото си сред милите си книги и речници, помилвах томчето с Шекспирови сонети, помилвах томчето на Петрарка и почнах да пиша едно стихотворение. То е без претенции. Ето го:

*Да се завърнеш е безкрайно просто —
полетата нямат врата!
Големият небесен прозорец
е отворен от сутринта.*

*За да се завърнеш е потребно малко:
една пътека жълта от листа
и някой скъп, когото брястът скрива,
засвирил по пътеката с уста.*

*Да се завърнеш е безкрайно просто —
да има само за какво:
димящите коне сред нивите,
една любов, едно дърво.*

*В завръщането срещу теб се връщат
коне пред плуга — цели в пот.
Волове, вместо ангели, ти връщат
непрежалимия живот.*

Не бях победен. Бях останал спокоен и ще рече свободен. Не ме вълнуваха мисли за възмездие. Пред мен през прозореца бе Витоша, бяла от първите снегове. Под нея аз бях израсъл. При нея се връщах: планината, полето и нашата малка къща, загубена сред тревните класове.

Издание:

Автор: Владимир Свинтила

Заглавие: Кладенецът на мълчанието

Издание: първо

Издател: Изток-Запад

Град на издателя: София

Година на издаване: 2009

Тип: роман

Националност: българска

Излязла от печат: май 2009

Редактор: инж. Асен Кирилов Аначков

Коректор: Людмила Попова

ISBN: 978-954-321-555-3

Адрес в Библиоман: <https://biblioman.chitanka.info/books/7269>

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА



<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.